T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENDÜLÜSLÜ MUHADDİSLERİN RİHLELERİ (HİCRÎ İLK DÖRT ASIR)

Fatma Büşra ÇOBAN
2501150703

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Bekir KUZUDİŞLİ

İSTANBUL - 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	FATMA BÜŞRA ÇOBAN	**Numarası**	:	2501150703
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ	**Danışmanı**	:	PROF. DR. BEKİR KUZUDİŞLİ
Tez Savunma Tarihi	:	26.06.2019	**Saati**	:	09:00
Tez Başlığı	:	"ENDÜLÜSLÜ MUHADDİSLERİN RİHLELERİ (HİCRÎ İLK DÖRT ASIR)"			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. BEKİR KUZUDİŞLİ		Kabul
2- PROF. DR. MUSTAFA ERTÜRK		KABUL
3- PROF. DR. AHMET YÜCEL		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜYESİ SEYİT ALİ GÜŞEN		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ RAHİLE KIZILKAYA YILMAZ		Kabul

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

ÖZ

ENDÜLÜSLÜ MUHADDİSLERİN RİHLELERİ (HİCRÎ İLK DÖRT ASIR)

FATMA BÜŞRA ÇOBAN

Fethin hemen ardından Endülüs'te başlayan ilmî faaliyetler neticesinde diğer ilim dallarında olduğu gibi hadis ilminde de önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Endülüs'teki hadis ilminin gelişimine katkı sağlayan en önemli unsurlardan biri Endülüs'ten Doğu İslâm dünyasına gerçekleştirilen rihlelerdir. İlmin merkezi olarak kabul edilen Doğu'ya rihle yapan Endülüslü hadis öğrencileri, gittikleri merkezlerde dönemin önde gelen hadis âlimleri ile görüşüp onlardan hadis ilmini tahsil etmiş, ardından elde ettikleri bu ilmî birikimi Endülüs'e taşımışlardır. Hicrî II./VIII. yüzyılda başlayıp III./IX. ve IV./X. yüzyılda yoğun olarak gerçekleştirilen rihleler, Endülüs'teki hadis ilminin oluşum ve gelişimine sunduğu katkının yanı sıra Endülüs ile Doğu İslâm dünyası arasındaki ilmî irtibatı sağlaması açısından da büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Endülüslü muhaddisler tarafından gerçekleştirilen rihlelerinin rihle yapılan merkezler, yapıldıkları dönem ve rihle çeşitleri açısından ele alınıp rihlelere etki eden ekonomik, sosyal ve siyasal faktörlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte rihlelerin Endülüs hadis ekolünün oluşumuna nasıl bir katkı sunduğunun tespiti de çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Rihle, Hadis, Hicrî İlk Dört Asır, İlim Merkezleri.

ABSTRACT

THE RIHLA OF THE ANDALUSIAN MUHADDITH

(HIJRI FIRST FOUR CENTURIES)

FATMA BÜŞRA ÇOBAN

As a result of the scholarship activities that started in al-Andalus immediately after the conquest, important studies were written in the field of *hadith*. One of the most important elements that contributed to the development of *hadith* in al-Andalus is the *rihla* of *hadith* students from al-Andalus to the East in the Islamic territory. The Andalusian *hadith* students who had traveled to the East as the center of scholarship, met with the most important *hadith* scholars of the period and collected the *hadiths* from them and then carried these scholarship to al-Andalus. The *rihla* which was launched in the 2nd *hijri* century and were intensively done in the 3rd and 4th centuries, are of great importance in terms of providing the scholarship connection between al-Andalus and the Eastern Islamic world, as well as the contribution made to the formation and development of the *hadith* science in al-Andalus.

In this study, it is aimed to study the *rihla* of the Andalusian *hadith* scholars in the scholarship centers, the period and the types and also the economic, social and political factors which contributed to those *rihla*. In addition, another aim of the study is determining the contribution of the *rihla* to the formation of the Andalusian Hadith School.

Key Words: al-Andalus, Rihla, Hadith, First Four Centuries, Scholarship Centers.

ÖNSÖZ

Hadis öğrenmek ve râvi hakkında bilgi edinmek amacıyla seyahate çıkmak anlamına gelen rihle, İslâm ilim tarihindeki ilmî faaliyetler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Sahâbe ve tabiîn döneminde ilk nüveleri görülen zaman ilerledikçe sistematik bir ilmi faaliyet haline gelen rihle, âlim olmayı hedefleyen hemen her hadis öğrencisinin tahsil hayatında önemli bir yer tutmuştur.

Endülüslü muhaddislerin ilmî yolculuklarının, rihle geleneği içerisinde ayrı bir yeri vardır. Zira İslâm dünyasının en batısı konumunda bulunan Endülüs, coğrafî açıdan ilmin merkezi Doğu'ya oldukça uzak bir mekânda yer almaktadır. Dönemin şartları göz önüne alındığında bir hadis öğrencisinin Endülüs'ten Doğu'ya gidip ilim tahsil etmesi pek de kolay olmayan bir faaliyettir. Ne var ki Endülüslü muhaddisler, beraberinde getirdiği tüm zorluklara rağmen ilme düşkünlükleri sayesinde yoğun bir rihle faaliyeti gerçekleştirmiş ve bu rihleler neticesinde Doğu'nun hadis birikimini Endülüs'e taşımışlardır. Getirilen ilmî birikim kısa süre içerisinde geliştirilerek Endülüs'teki hadis ilminin gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır.

Çalışmamızda Endülüslü muhaddislerin gerçekleştirdikleri bu rihleler, seyahatlerin yoğunluğu dikkate alınarak hicrî ilk dört asırla sınırlandırılmıştır. Birinci bölümde ilmî çalışmaların dönemin siyasi yapısından bağımsız değerlendirilemeyeceği göz önünde bulundurularak Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışına kadarki Endülüs siyasi tarihi ana hatlarıyla ele alınmış, hadis ilminin Endülüs'e girişi ve gelişim aşamaları, hadis eğitim-öğretim mekânları ve devlet adamlarının muhaddislere verdiği destek incelenmiştir. Böylece Endülüs'teki hadis ilminin ilk dört asırdaki durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Endülüslü hadis öğrencilerinin rihlelerinde hangi merkezleri tercih ettikleri, bu tercihlerine etki eden faktörler ve Endülüs ile ilmî merkezler arasındaki irtibat incelenmiş, bunun yanı sıra rihle masraflarının nasıl karşılandığı, rihlede karşılaşılan zorluklar, rihlenin kimlerle ve ne kadarlık bir zaman dilimi içerisinde yapıldığı, devlet adamlarının rihledeki etkisi gibi rihlenin ekonomik,

sosyal ve siyasal yönlerine değinilmiş, böylece rihlenin hangi şartlarda ve nasıl gerçekleştirildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise rihlelerin sonuçları üzerinde durulmuş, rihleler sayesinde Doğu'da te'lif edilen hadis eserlerinin Endülüs'e taşınma süreci ve bu eserlerin Endülüs'e girişi ile birlikte oradaki ilmî hayatta meydana gelen değişimlerin izi sürülmüştür.

Tez çalışmam boyunca destek ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Bekir Kuzudişli'ye teşekkürü bir borç bilirim. İlmin, uğruna fedakârlık yapılacak en yüce değer olduğunu yaşayarak öğreten ve ilim sevgisini kalbime nakşeden, ilk hocam, annem Seher Çoban'a, fikirleri ve edebî zevki ile çalışmama katkı sunan, bitimsiz fedakârlığıyla karşılaştığım tüm zorlukların üstesinden gelmeme yardımcı olan babam Celal Çoban'a şükran borçluyum. Son olarak tez konumla ilgili uluslararası çalışmalara ulaşmamda önemli katkısı olan, değerli yorumlarını ve eleştirilerini esirgemeyen arkadaşım Hatice Nur Dalkılıç'a, Arapça şiir ve ibarelerin tercümesi konusundaki yardımları için Zehra Gökgöz hocama ve çalışma mesaim boyunca bana arkadaşlık eden ablam Tuba Çoban'a müteşekkirim.

İstanbul, 2019

Fatma Büşra ÇOBAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **v**
TABLO LİSTESİ ..... **ix**
GRAFİKLER LİSTESİ ..... **x**
HARİTALAR LİSTESİ ..... **xi**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA ENDÜLÜS'TE HADİS İLMİ

1.1. Endülüs Emevî Devleti'nin Yıkılışına Kadar Endülüs Tarihi **7**
1.2. Endülüs'te Hadis İlmi **16**
1.2.1. Hadisin Endülüs'e Girişi 16
1.2.2. Hadis İlminin Gelişim Dönemi 20
1.3. Hadis Eğitim-Öğretim Mekânları **22**
1.4. Devlet Adamlarının Hadis İlmine ve Ulemâsına Verdiği Destek **24**

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜSLÜ MUHADDİSLERİN RİHLELERİ

2.1. Endülüs ve Rihle **29**
2.2. Endülüs Dışına Yapılan Rihleler **31**
2.2.1. Rihle Güzergâhı ve Öne Çıkan İlim Merkezleri 31
2.2.1.1. Hicaz 32
2.2.1.2. Mısır 33
2.2.1.3. Irak 34
2.2.1.4. Kayrevan 34
2.2.1.5. Bilâdüşşâm 36
2.2.2. Rihle Çeşitleri 37
2.2.2.1. Kuzey Afrika ile Sınırlı Kalan Rihleler 38
2.2.2.2. Hicaz Bölgesine Uzanan Rihleler 39
2.2.2.3. Irak ve Bilâdüşşâm Bölgesine Uzanan Rihleler 41
2.2.2.4. Yemen ve Horasan Bölgesine Uzanan Rihleler 43

2.3. Endülüs İçinde Yapılan Rihleler 45
2.4. Dışarıdan Endülüs'e Yapılan Rihleler 49
2.5. Rihlenin Süresi, Tekrarı ve Dönüşü 52
2.6. Rihle Sebepleri 55
2.6.1. Hac ve İlim Talebi 55
2.6.2. Zorunlu veya Görev Sebebi İle Yapılan Rihleler 57
2.6.3. Ticaret, Tedavi ve Borç 59
2.7. Rihlenin Ekonomik ve Sosyal Boyutu 62
2.7.1. Rihle Masrafları ve Konaklama 62
2.7.2. Rihle Arkadaşlığı 66
2.7.3. Rihlede Karşılaşılan Zorluklar 69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİHLELERİN ENDÜLÜS HADİS EKOLÜNÜN OLUŞUMUNA ETKİSİ

3.1. Hadis Kitaplarının Endülüs'e Girişi 75
3.1.1. Kütüb-i Sitte'nin Girişi 75
3.1.1.1. İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı 76
3.1.1.2. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i 77
3.1.1.3. Nesâî'nin *es-Sünenü's-Sugrâ*'sı 79
3.1.1.4. Buhârî'nin *el-Cami'u's-Sahîh*'i 79
3.1.1.5. Müslim'in *Sahîh*'i 82
3.1.1.6. Tirmizî'nin *Sünen*'i 83
3.1.2. Diğer Hadis Kitaplarının Girişi 83
3.1.2.1. Müsned, Musannef ve Sünen Türü Eserler 83
3.1.2.3. Cerh-Ta'dîl, İlel ve Şerh Türündeki Eserler 87
3.2. Dil, Kıraat, Tefsir, Fıkıh ve Tarih İlminin Endülüs'e Taşınması 87
3.3. Ehl-i Rey Ehl-i Hadis İlişkisi 92
SONUÇ 102
KAYNAKÇA ..... Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
EKLER 116

TABLO LİSTESİ

Tablo 2. 1: Rihle Yapılan Bölgeler ve Rihle Yapan Muhaddis Sayısı……..32

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2. 1: Endülüs Dışına Yapılan Rihlelerin Bölgelere Göre Yüzdelik Dağılımı……..38

Grafik 2. 2: Endülüs Dışına Yapılan Rihlelerin Yüzyıllara Göre Yüzdelik Dağılımı……..45

Grafik 2. 3: Dışarıdan Endülüs'e Yapılan Rihleler……...49

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2. 1: Endülüs Dışına Yapılan Rihlelerin Çeşitleri……...……...40

Harita 2. 2: Endülüs İçinde Rihle Yapılan Merkezler……...46

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: bin, ibn
Bkz.	: bakınız
bs.	: baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
sy.	: sayı
Thk.	: tahkik eden
t.y.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri
y.y.	: yayım yeri yok

GİRİŞ

I-ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

İslâmî ilimlerin doğup geliştiği ana merkez olan Doğu İslâm dünyası hadis ilminin tedvin dönemini yaşıyorken batıda Endülüs'ün yeni fethedildiği, Müslümanların coğrafyaya yerleşmeye çalıştığı bir dönem idrak ediliyordu. Bununla birlikte Endülüs'teki ilmî faaliyetlerin fethin hemen ardından hızlı bir şekilde başladığı görülmektedir. Hadis ilminin Endülüs'teki teşekkül ve gelişim sürecine etki eden çeşitli faktörler bulunsa da bunlar arasında en önemli faktörlerden birinin Doğu'ya gerçekleştirilen rihleler olduğu ileri sürülebilir. Endülüslü hadis öğrencileri yaptıkları rihleler neticesinde Doğu'nun sahip olduğu ilmî birikimi Endülüs'e taşımışlar ve getirdikleri birikimi işleyerek hadis ilminin Endülüs'te gelişmesini sağlamışlardır.

Çalışmamızın konusu, Endülüs ile Doğu İslâm dünyası arasındaki irtibatı sağlayan rihleler olup Endülüs tarihi boyunca gerçekleştirilen rihlelerin incelenmesi çok kapsamlı bir çalışmayı gerektireceğinden konu ilk dört asırla sınırlandırılmıştır. İlk dört asrın tercih edilmesindeki sebep ise hadis ilminin Endülüs'teki temellerinin atılmasında asıl rolü oynayan rihlelerin bu dönemde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Özellikle III/IX. ve IV/X. yüzyıllarda gerçekleştirilen rihleler Doğu'nun hadis birikimini Endülüs'e taşıyan rihleler olma özelliğine sahiptir.

II-ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Anahatlarıyla Endülüs'teki hadis ilmini incelemeyi hedefleyen ilk bölümde Endülüs siyasi tarihini ele alırken Endülüs tarihine dair te'lif edilmiş tarih kitapları temel başvuru kaynakları olmuştur. İbn İzârî'nin (ö. 712/1312-1313'den sonra) Kuzey Afrika ve Endülüs tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* adlı eseri ve Makkarî'nin (ö. 1041/1631-1632) Endülüs tarihi hakkında geniş bir muhtevaya sahip olan *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb adlı eseri* bu kaynakların başında gelmektedir. Muhammed Abdullah İnân'ın (ö. 1986) *Devletü'l-*

İslâm fi'l-Endelüs'ü ve Mehmet Özdemir'in *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih* adlı eseri ise siyasi tarih hakkında başvurulan modern kaynaklardandır.

Bir âlimin rihleleri hakkında bilgi sunan en önemli kaynaklar kuşkusuz ricâl-tabakat kitaplarıdır. Bu sebeple Endülüslü muhaddislerin rihlelerini incelediğimiz ikinci bölümde Endülüs ulemasına dâir te'lif edilen tabakat eserleri bu bölümün birincil kaynaklarını oluşturmuştur. Endülüs ricâlini tanıtan birçok eser bulunmakla birlikte çalışma süremizin sınırlı olması bu eserlerin tamamının incelenmesini mümkün kılmadığından rihlelerini inceleyeceğimiz muhaddislerin tespiti konusunda Endülüs tabakat eserleri arasından İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ü ve Humeydî'nin (ö.488/1095) *Cezvetü'l-muktebis fî târihi ricâli ehli-l Endelüs* adlı eseri esas alınmış ve bu eserlerin Beşşâr Avvâd Ma'rûf tahkiki ile neşredilen baskıları tercih edilmiştir. Bu kitaplardan elde edilen tespitler ise diğer ricâl kaynakları yardımıyla derinlemesine araştırılmıştır. Yukarıda zikri geçen iki eser te'lifleri itibariyle en erken tarihli kaynaklar arasında olması ve çalışmamızı sınırlandırdığımız dönemlerde yaşamış âlimlerin biyografilerini ihtiva etmesi sebebiyle tercih edilmiştir. İbnü'l-Faradî'nin eseri şiir, dil, fıkıh, hadis, coğrafya, matematik vb. birçok farklı alanda uzmanlaşmış 1651 âlimin biyografisini ihtiva etmekte olup alfabetik sistemle tertip edilmiştir. Biyografilerde âlimin ismi, hangi şehirden olduğu, hocaları, varsa rihleleri ve rihle esnasında karşılaştığı hocalar, öğrencileri ve vefat tarihleri hakkında bilgi verilmektedir. Humeydî'nin eseri ise İbnü'l-Faradî'nin eserine yazılmış ilk zeyillerden biri olup 988 biyografi içermektedir. Çoğunlukla IV/X. yüzyıl olmak üzere V/XI. yüzyılın yarısına kadar yaşamış hadis, fıkıh, dil ve tarih alanında uzmanlaşmış biyografileri ihtiva eden eserin tertibinde önce adı Muhammed olanlara yer verilmiş, ardından alfabetik sistem takip edilmiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere çalışmamızda söz konusu iki kitap kaynak olarak kullanılmakla birlikte bu eserlerden tespit edilen muhaddislerin biyografileri el-Mektebetü'ş-Şâmile programı aracılığıyla diğer Endülüs rical eserlerinden de incelenmiş ve muhaddislerin rihleleri hakkında varsa daha geniş bir bilgiye ulaşılması hedeflenmiştir. Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin (ö. 361/971) *Ahbâru'l-fukaha ve'l-muhaddisîn*'i, İbn Beşküvâl'in (ö. 578/1183) *Kitâbü's-Sıla*'sı, Dabbî'nin

(ö. 599/1203) *Buğyetü'l-mültemis*'i, İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) *et-Tekmile* adlı eseri bu amaçla kullanılan diğer Endülüs tabakat eserleridir. Endülüs tabakat eserleri dışında Zehebî'nin (ö. 748/1347-1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* ve *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adlı eserleri de Endülüs ricâline dair bilgiler içermesi sebebiyle başvurduğumuz diğer ricâl eserleri olmuştur. Modern çalışmalar arasından ise Mağrib ve Endülüs coğrafyasındaki hadis çalışmaları hakkında bilgiler ihtiva eden Mustafa Muhammed Hamîdâtû'nun *Medresetü'l-hadis fi'l-Endelüs'*ü ve el-Hüseyin b. Muhammed Şevât'ın *Medresetü'l-hadis fi'l-Kayrevan* adlı eseri başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Endülüs'te meşhur olan İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) *Fehresetü İbn Hayr* adlı eseri tezimiz açısından ayrıca zikredilmesi gereken bir kaynaktır. Müellifin ders aldığı hocalarının ve onların eserlerinin adlarına yer verdiği bibliyografik eserler olan fehrese türü içinde İbn Hayr'ın *Fehrese*'si, gerek hadis ilmi gerekse diğer ilim dallarında Doğu'da te'lif edilmiş eserlerin kimler tarafından, nerede dinlendikleri ve hangi tarihlerde Endülüs'e getirildikleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle üçüncü bölümde istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149-1150) *Tertîbü'l-medârik* adlı eseri Endülüs'teki rey-hadis ilişkileri konusunda sunduğu önemli bilgiler sebebiyle bu bölümde en fazla başvurulan eserlerden birisidir. Malikî fukaha hakkında te'lif edilen en meşhur eser olan *Tertîbü'l-medârik*'te hicrî ilk dört asırda yaşamış Endülüslü Mâlikî fakihlerin biyografilerine de yer verilmiştir. Bu biyografiler, sahip oldukları zengin içerikleriyle Endülüs ilmî hayatı hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ali Hakan Çavuşoğlu'nun "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi" adlı makalesi ve Maribel Fierro'nun "Proto-Malikis, Malikis and Reformed Malikis" adlı makalesi Endülüslü Malikî fukaha ve ehl-i hadis arasındaki ilişkileri incelemeleri bakımından bu bölümde makale düzeyinde başvurduğumuz çalışmalar olmuştur.

Konusu itibariyle sosyal bilimler alanına dâhil olan çalışmamızda tümevarım yöntemi kullanılmıştır. Rihlesi hakkında bilgi bulunan muhaddisler yukarıda zikri geçen ricâl kaynaklarından tek tek tespit edilmiş, elde edilen veriler, rihle yapılan merkezler, rihle süreleri, rihle yaşı, rihlenin yapıldığı yüzyıl gibi hususlar açısından incelenerek ortak niteliklerine göre kategorize edilmiştir. Tespit edilen sonuçların

okuyucunun zihninde netlik kazanması için gerekli bölümlerde tablo, grafik ve haritalara yer verilmiştir. Bir âlimin biyografisi rihlenin farklı boyutlarına dair bilgiler ihtiva ediyorsa bu âlimin ismi farklı başlıklarda ilgili kısım kullanılarak tekrar zikredilmiştir. Âlimlerin ölüm tarihleri rihle açısından önem arzetmektedir. Bu sebeple âlimin isminin geçtiği her yerde vefat tarihine hicrî ve milâdî olmak üzere tekrar yer verilmiştir. Şahıs, bölge ve şehir isimlerinin zabtı konusunda yukarıda zikri geçen ricâl eserlerinin Beşşâr Avvâd Ma'rûf tahkikli neşirleri esas alınmakla birlikte Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden yararlanıldığı da olmuştur.

Çalışmamız sırasında karşılaştığımız bir takım zorluklar bulunmaktadır. Bunlar arasında ilk sırada Endülüslü muhaddislerin tespiti konusunda yaşadığımız zorluk gelmektedir. Nitekim Endülüs ricâl eserleri yalnızca hadis ilminde temâyüz etmiş âlimlere mahsus olmayıp çok çeşitli ilim dallarından âlimlerin biyografilerine yer vermektedir. Gerek İbnü'l-Faradî gerekse Humeydî eserlerinde biyografisine yer verdikleri âlimin ilmî birikiminin hangi alanda olduğuna işaret etmek üzere "muhaddistir", "fakihtir", "dil âlimidir" şeklindeki ifadelere yer verse de biyografilerin bir kısmında bu ifadeler yer almamaktadır. Bu sebeple bazı biyografilerde âlimin muhaddis olup olmadığının tespiti güçleşmektedir. Böyle durumlarda hocalarını incelenmek suretiyle âlimin hangi alandaki birikimiyle ön plana çıktığı tespit edilerek bu zorluk aşılmaya çalışılmıştır.

Muhaddislerin rihle yaptıkları merkezlerin tespiti de bazı zorlukları beraberinde getirmiştir. Nitekim ricâl eserlerinde kimi zaman bir âlimin hangi beldeye, hangi şehre, hangi tarihte girdiğine dair detaylı bilgilere yer verilirken, kimi zaman "Doğu'ya rihle yaptı" (رحل الى المشرق) veya "rihlesi var" (له رحلة) şeklindeki genel ifade biçimleriyle yetinilmiş, rihle yapılan merkezler hakkında ayrıntıya girilmemiştir. Bu durumlarda da muhaddisin görüştüğü hocaların memleketleri, onların yaşadıkları şehirler ve benzeri yardımcı bilgiler kullanılarak rihle merkezleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca incelediğimiz ricâl kaynaklarının rihle masraflarının nasıl karşılandığı, rihle esnasında konaklanan merkezler ve rihlede karşılaşılan zorluklar hakkında detaylı bilgiye yer vermemesi bu konular hakkında kapsamlı bir değerlendirme

yapmamızı güçleştirmiştir. Bu durumda mevcut bilgilerle yetinilerek rihlenin ekonomik ve sosyal boyutu hakkında ana hatlarıyla bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

III-ARAŞTIRMANIN ENDÜLÜS ÇALIŞMALARI ARASINDAKİ YERİ

Endülüslü muhaddislerin rihleleri hakkında gerek Türkiye'de gerekse Arap dünyasında yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlanılmamıştır. 2016 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Cumhur Ersin Adıgüzel tarafından kaleme alınmış "XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat" adlı doktora tezinde Endülüslü âlimlerin rihleleri bir bölüm içerisinde incelenmiştir. Fakat bu çalışma V/XI. asır sonrasında yaşamış âlimlerin rihlelerini incelemekte ve söz konusu âlimler sadece hadis alanından olmayıp farklı birçok alanda temayüz etmiş kişilerdir. Arap dünyasında yapılan Ahmed b. Ali el-Karnî'nin *Medresetü'l-hadis fî Kurtuba mine'l-fethi ilâ sükûti'l-Hilâfe* adlı çalışması da benzer şekilde rihleleri bir bölüm içerisinde ele almakla birlikte incelenen rihleler yalnızca Kurtubalı muhaddislere aittir.

Batı'da yapılan İslâm araştırmaları arasında ise İspanyol araştırmacı Maria Luísa Avıla'nın "The Search for Knowledge: Andalusi Scholars and Their Travels to the Islamic East" adlı bir makalesi bulunmaktadır. Makale, alan ayrımı yapmaksızın Endülüslü âlimlerin rihlelerini, rihle yaptıkları yaşları, rihle süreleri, rihleyi kiminle beraber yaptıkları ve rihlede karşılaştıkları zorluklar açısından ana hatlarıyla incelemiştir. Bununla birlikte kaynak olarak yalnızca Huşenî'nin *Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* adlı eserinin esas alınması, rihle merkezleri ve rihlelerin Endülüs'teki ilmî faaliyetlere katkısı hakkında bilgi bulunmaması çalışmanın ikmal edilmesi gereken taraflarındandır. Endülüslü âlimlerin rihleleri hakkında yapılmış bir diğer çalışma Michael Karl tarafından Pensilvanya Üniversitesi'nde 1982 yılında "The Importance of The Rıhla for Islamization of Spain" adlı doktora tezidir. Fakat bu çalışma uzun gayretler neticesinde tezimizin ancak son aşamasında elimize ulaşmıştır. Bununla birlikte inceleyebildiğimiz kadarıyla Endülüslü öğrencilerin Doğu'ya yaptıkları rihleleri ele alan bu çalışma herhangi bir ilmî alan ile

sınırlandırılmaması sebebiyle muhaddislerin gerçekleştirdiği rihleler ve bu rihlelerin Endülüs'teki hadis ilmine katkısıyla ilgili detaylı bilgiler sunmamaktadır.

Endülüslü muhaddislerin hicrî ilk dört asırda gerçekleştirdikleri rihleleri kapsamlı bir şekilde ele almayı hedefleyen bu çalışmanın alanla ilgili bir boşluğu doldurması ve daha sonraki çalışmalara ışık tutması ümit edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANA HATLARIYLA ENDÜLÜS'TE HADİS İLMİ

1.1. Endülüs Emevî Devleti'nin Yıkılışına Kadar Endülüs Tarihi

Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan Şam fetihleri Hz. Ömer zamanında tamamlanmış, İslâm ordusu yönünü batıya çevirerek Kuzey Afrika'nın fethini hedeflemişti. Hz. Ömer döneminde Amr b. Âs komutanlığında gerçekleşen Mısır'ın fethinin ardından Hz. Osman döneminde kazanılan Zatü's-Savârî deniz zaferi Müslümanlar için sonradan gerçekleşecek olan Kuzey Afrika fetihlerinin önünü açmış oldu.[1] Bu bölgenin fethi Emevîler döneminde Yezîd b. Muâviye'nin Kuzey Afrika Valiliği'ne getirdiği Ukbe b. Nâfi' (ö. 62/682) tarafından gerçekleştirildi. O, 49-50/670 yılında İfrîkıye'yi yani Tunus'u İslâm topraklarına katmış, Kayrevan şehrini kurarak burayı Mağrib'in idari merkezi haline getirmiştir.[2]

Ukbe b. Nâfi'in itaat altına almayı başardığı Kuzey Afrika toprakları zaman zaman Bizans saldırıları ve Berberî isyanlarına sahne olsa da Hassân b. Nu'man (ö. 85/703-704) ve ardından Mûsâ b. Nusayr'ın (ö. 98/716-717) valilikleri döneminde gerçekleştirilen başarılı fetihler sonucu 91-92/710 yılında Mağrib'in fethi tamamlanmış ve bu bölgede büyük ölçüde istikrar sağlanmıştır.[3] Kuzey Afrika fethinin ardından Mûsâ b. Nusayr komutasındaki İslâm orduları yeni fetihler için kuzeye, İber yarımadası (bugünkü İspanya) topraklarına yönelmiştir. İber topraklarının stratejik öneminin yanı sıra sahip olduğu doğal zenginlikler ve İspanya'da yaşanan ciddi iç karışıklıklar fetih için bu toprakları cazip hale getirmiştir.[4]

---

[1] Muhammed Abdullah İnân, **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs,** I-VI**,** Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1997, C: I, s. 14-15.

[2] Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, I-IV, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013, C: I, s. 44; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 19-20.

[3] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib,** C: I, s. 48-54, 60-75; İnân, **Devletü'l-İslâm,** C: I, s. 20-27.

[4] Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, s. 51.

Tarih kaynakları İspanya'nın fethi fikrini Müslümanların zihnine sokan asıl sebebin Sebte'yi (Ceuta) idare eden Hıristiyan kont Julian'ın daveti olduğunu yazmaktadır. Nakledildiğine göre o, kızını eğitim amacıyla Tuleytula'daki (Toledo) Vizigot sarayına göndermiş, fakat Kral Rodrigo'nun kızına kötü muamelede bulunması üzerine Julian, bunun intikamını almak amacıyla Mûsâ b. Nusayr'a mektup yazarak onu İspanya'ya davet etmiştir.[5] Dönemin halifesi Velîd b. Abdülmelik'in görüşünü alan Mûsâ b. Nusayr, onun isteği üzerine keşif seferi yapması için Tarîf b. Mâlik komutasındaki yaklaşık beş yüz kişilik bir müfrezeyi dört gemiyle birlikte İspanya'nın güneyine göndermiştir. Komutana nispetle Cezîretü Tarîf adını verdikleri karaya çıkan askeri birlik zayiat vermeden, büyük bir ganimet de elde ederek geri dönmüşlerdir. Bu durumu gören Müslümanlar İspanya'nın fethi için cesaretlenmişlerdir. Bunun üzerine Mûsâ b. Nusayr, Târık b. Ziyâd komutasındaki yedi bin kişilik orduyu İspanya'ya göndermiştir. Târık b. Ziyâd, bugün Cebel-i Târık olarak adlandırılan dağda karargâhını kurmuş, 19 Temmuz 92-93/711'de bütün şiddeti ile başlayan savaş Müslümanların kesin galibiyeti ile son bulmuştur.[6]

Fethin ardından Mûsâ b. Nusayr, Târık b. Ziyâd ile Şam'a dönmüş, İspanya topraklarının idaresini oğlu Abdülazîz'e, Kuzey Afrika topraklarını ise oğlu Abdullah'a bırakmıştır.[7] Abdülazîz ile başlayan ve Valiler dönemi olarak adlandırılan kırk yıllık dönem, Endülüs coğrafyasına alışma ve yerleşme dönemi olmuş, bu durum bağımsız Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir.[8]

Endülüs Emevî devletini kuran şahıs ise Abdurrahmân b. Muâviye b. Hişâm b Abdülmelik'tir. Bu devletin kuruluşu, doğudaki Emevî iktidarının yıkılıp Abbasîlerin kuruluşu ile doğrudan bağlantılıdır. Zira Endülüs iç çekişmelerle uğraşırken doğuda Emevî Devleti'ne son vererek iktidarı ele geçiren Abbasîler, Emevî hanedanına karşı

[5] Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Makkarî, **Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb**, I-VIII, Thk. İhsan Abbâs, Beyrut, Dâru Sadr, 1968, C: I, s. 232-233; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 12.
[6] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 9-11; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 229-233; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 39-41.
[7] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 234; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 56.
[8] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 59.

büyük bir katliam başlatmış ve bu durum hanedana mensup birçok kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Bu katliamdan kurtulabilen az sayıdaki kişiden biri Hişâm b. Abdülmelik'in torunu Abdurrahmân b. Muâviye'dir.[9] Önce Afrika'ya kaçan Abdurrahmân b. Muâviye, Abbasîlerin Afrika valisi Abdurrahmân b. Habîb'in Emevî ailesinden Afrika'ya gelenleri öldürmeye ve mallarına el koymaya başlaması üzerine Endülüs'e kaçmaya karar vermiş, 138/755-756 yılında Endülüs'e ayak basmıştır.[10]

Abdurrahmân b. Muâviye'nin iktidarı ele geçirmesinden endişelenen Endülüs valisi Yûsuf el-Fihrî, vazgeçmesi halinde ona kızını eş olarak vermek, istediği yerde ikâmet etmek gibi birçok teklifte bulunsa da Abdurrahmân b. Muâviye bu teklifleri reddetmiş[11], toplumda kendisi için destek arayışına gitmiştir. Etnik mensubiyetleri bakımından Araplar, Berberîler ve Mevâli'den oluşan Endülüs Müslümanları arasında[12] Abdurrahmân b. Muâviye, Berberîler ve Mevâlî'nin desteğini arkasına alırken aralarında çekişme bulunan Kays ve Yemen Arapları içinden ise sadece Yemenliler onu desteklemiştir. Bu üç grubun desteğiyle Abdurrahmân b. Muâviye Kurtuba'ya doğru ilerlemeye başlamış, Musarrâ'da karşılaşan iki ordu arasında geçen çetin savaş Abdurrahmân b. Muaviye'nin galibiyeti ile son bulmuştur. 138/755-756 yılında Kurtuba'ya giren Abdurrahmân b. Muâviye idareyi ele geçirmiş ve halktan biatleri kabul etmiştir.[13] Endülüs böylece fiilen Abbasî idaresinden koparak 422/1030-1031 yılına kadar yaklaşık iki yüz yetmiş beş sene Emevî hanedanının idare edeceği bağımsız bir devlete dönüşmüştür.[14]

Anılan tarihte Endülüs Emevî devletini fiîlen kurmasına rağmen Abdurahmân b. Muâviye'nin ülkedeki sükûneti tesis etmesi pek kolay olmamıştır. Zira onun otuz üç yıllık iktidarı iç karışıklıklar, asabiyet kavgaları ve isyanlarla doludur. Berberîler, Yemenliler ve Kayslılar'ın isyanlarını, takip ettiği başarılı politikalar sayesinde

[9] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 47-49; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 327-328; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 148-149.
[10] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 50-53; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 329; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 150-152.
[11] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 54; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s.153.
[12] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 64.
[13] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 55-56; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 328-329;İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 153-154.
[14] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 88.

bastıran Abdurrahmân b. Muâviye yeni kurulan devleti sağlam temeller üzerine oturtmayı başarmış, idari, askeri ve toplumsal hayatta pek çok köklü düzenlemeler yapmıştır.[15] Hâciblik[16] makamını ihdas etmesi, ücretli askerlerden oluşturduğu güçlü ordu ve deniz kuvvetlerini güçlendirme çalışmaları Abdurrahmân b. Muâviye'nin en önemli faaliyetleri arasında sayılabilir. Ayrıca Abdurrahmân b. Muâviye dönemi, Rusâfe Sarayı, Kurtuba'da bir darphane ve Kurtuba Ulu Camii gibi önemli imar çalışmalarına sahne olmuştur.[17]

Abdurrahmân b. Muâviye ölmeden önce oğlu Hişâm'ı (172-180/788-796) veliaht tayin etmiştir. Adaleti, cömertliği, takva ve dindarlığı ile tanınan, bu nedenle kendisine Endülüs'ün Ömer b. Abdülazîz'i denilen Hişâm[18], devlet yönetiminde Kur'an ve sünnete bağlılığı ile ön plana çıkmıştır. Kurtuba sokaklarında halkın arasına karışarak şikâyetleri dinleyen, hastaları ziyaret edip cenaze merasimlerine katılacak kadar tevazu sahibi olan Hişâm yedi yıl gibi kısa bir süre devlet yönetiminde kalmasına rağmen mahalli isyanlar dışında onun emirliği huzur, güven ve istikrar dönemi olarak anılmıştır. Bu dönemde Hıristiyanlar üzerine çeşitli seferler yapılmış, Müslümanların birliği tesis edilmiştir.[19]

Sağlanan huzur ve barış ortamı, ilim meclislerini diğer meclislere tercih eden Hişâm'ın âlimlere verdiği destek ile bütünleşince Endülüs'te ilmî ve fikri hayatta büyük bir canlılık meydana gelmiştir. Abdurrahmân b. Muâviye döneminde İmam Mâlik'e öğrenci olmak için Medine'ye giden şahısların Hişâm döneminde Endülüs'e dönüşü ile birlikte Mâliki mezhebi Endülüs'te hızla yayılmış, Mâliki fukahanın devlet yönetimindeki nüfuzu giderek artmıştır. Arapça'nın Hıristiyan ve Yahudî enstitülerinde dahi eğitim dili haline gelmesi, Hıristiyan halk arasında İslâmlaşma oranında görülen artış ve fıkhî mezhepler arasındaki fikri yakınlaşma Hişâm

[15] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 56-69; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 185-191.
[16] Endülüs Emevîleri'nde hâcib kelimesi, vezir gibi mülkî idarenin başında bulunup hükümdarın emriyle onun bütün yetkilerini temsil eden en büyük emîr anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Aydın Taneri, "Hâcib," **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C: XIV, s. 508.
[17] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 199-201.
[18] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 336; Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih,** s. 95.
[19] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 78-79; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 224, 227-228.

dönemindeki huzur ve barış ortamının sağladığı önemli gelişmeler arasında sayılabilir.[20]

Hişâm'ın vefatıyla birlikte 180/796-797 yılında tahta oturan Hakem (180-206/796-822), babasının dindar kişiliğinin aksine zevk ve eğlence düşkünü biri olarak tasvir edilir. Şiir ve işret meclislerini ilim meclislerine tercih eden Hakem, siyasette de babasından oldukça farklı bir politika takip etmiştir. Hişâm döneminde pek çok idari kadroda görevlendirilen fukaha zümresinin sahip olduğu nüfuzu azaltmak, onları devlet yönetiminden uzaklaştırmak Hakem'in temel politikası olmuştur.[21] Başlattığı tasfiye çalışmasının yanı sıra zevk ve eğlence düşkünlüğü, Hakem'in fukaha tarafından büyük tepki çekmesine sebep olmuştur.[22] Bunun üzerine minberlerde ve vaaz kürsülerinde emirin aleyhinde söylemler geliştiren, onu dinin hükümlerinden çıkmakla suçlayan fukaha, halkı da büyük ölçüde etkilemiş ve tüm bu yaşananlar büyük bir isyan dalgası oluşturmuştur. Ne var ki Hakem'i devirmek amacıyla başlatılan bu ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmış ve ayaklanma sonucunda yetmiş iki kişi idam edilmiştir.[23] 202/817-818 yılında Kurtuba'nın kenar mahallelerinden biri olan Rabad'da başlayan ikinci isyan denemesi de Hakem tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış, isyancılardan üç yüz kişi idam edilmiş, yüzlerce kişi Kurtuba ve Endülüs'ten sürülmüştür.[24]

Hakem'in vefatından sonra tahta en büyük oğlu Abdurrahmân (206-238/822-852) geçmiştir. Babasının emirliği döneminde çeşitli merkezlerde idarecilik yaparak devlet yönetiminde tecrübe sahibi olan Abdurrahmân, sahip olduğu bu tecrübe sayesinde Tuleytula ve Mâride şehirlerinde çıkan isyanları bastırdıktan sonra kuzeye, Leon Krallığı üzerine başarılı seferler düzenlemiştir.[25] Elde edilen bu zaferler her ne

[20] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 229-230; Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 97.
[21] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 230; Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 98.
[22] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 342; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 230.
[23] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 84; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 339; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 236-237.
[24] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 89-90; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 245.
[25] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 94-102; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 344-347; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 254-261.

kadar kalıcı sonuçlar getirmese de Hıristiyanlar arasında büyük bir korkuya sebep olmuş, onların İslâm topraklarına saldırmalarını bir süre engellemiştir.[26]

Leon Krallığı'na karşı yaşanan söz konusu duruma rağmen Endülüs'ün daha önce yaşamadığı yeni bir tehlike ile karşı karşıya kaldığı görülür. Zira bu dönemde deniz savaşları ile meşhur olan Normanlar Fransa'nın kuzeyinde kurdukları karargâh ve merkezlerden Endülüs topraklarına saldırmaya başlamıştır. Müslümanların bu saldırılara karşı kendilerini savunacak güçlü filoları olmadığı için denizden gelen Norman tehlikesi Endülüs'ü hayli tedirgin etmiş, Müslümanlar arasında büyük bir korku meydana getirmiştir. Fakat korkulan olmamış, 230/844-845 yılında İşbîliye'ye inen Normanlar ile yaşanan çetin savaştan müslüman orduları büyük bir zaferle çıkmış, Normanların gemilerini yakarak onları İslâm topraklarından atmayı başarmıştır.[27] Ancak yaşanan bu sürpriz ve korkutucu saldırı Endülüs idaresine önemli bir ders olmuş ve onların deniz kuvvetlerini geliştirmeye yönelik çalışmalara daha çok önem vermesini sağlamıştır. Abdurrahmân, İşbîliye'de büyük bir sanayi merkezi inşa ettirerek, büyük savaş gemilerinin yapımını başlatmıştır. Tarih kaynakları bu dönemde üretilen gemi sayısının iki yüze ulaştığını haber vermektedir.[28]

Abdurrahmân'ın otuz yıllık iktidarı genel olarak siyasi istikrarın sağlandığı, ticaret, sanayi ve ekonomik alanda önemli gelişmelerin yaşandığı zirve bir dönem olmuştur.[29] Bu yüzden bu dönem Endülüslülerin "balayı dönemi" olarak adlandırılmıştır.[30] Ulemânın farklı beldelere yaptığı rihlelerin çoğalması sonucunda ilmi ve kültürel hayatta yaşanan canlanma ve sağlanan refah ortamı Bakî b. Mahled (ö. 276/889-890) ve Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900-901) gibi büyük âlimlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır.[31] Abdurrahmân döneminde yaşanan bir diğer önemli gelişme, aradaki siyasi düşmanlığa rağmen Endülüs ve Abbasî Devleti

[26] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 261.
[27] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 102; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s.245-246; İnân, **Devletü'l-İslâm,** C: I, s. 261-263.
[28] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 264.
[29] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 106; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 347; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 279.
[30] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 99.
[31] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 276.

arasında yaşanan büyük kültürel alışveriştir. Endülüs pazarları Abbasîlerden ithal edilen lüks eşyalar ve ticaret malları ile dolmuş,[32] Endülüs saraylarında Bağdat'tan gelen ünlü musikişinas Ziryab'ın da etkisiyle Abbasî tarzı giyim kuşam, yeme içme ve eğlence kültürü yaygınlaşmıştır.[33]

Abdurrahmân'ın vefatıyla birlikte Endülüs parlak günleri geride bırakmış, "el-fitnetü'l-kübrâ" denilen büyük bir fitne dönemine girilmiştir. Emir Muhammed (238-273/852-886), Münzir (273-275/886-888) ve Abdullah'ın (275-300/888-912) altmış yıllık iktidarları süresince müvelled[34], müsta'rib[35], Arap ve Berberîler tarafından ülkenin dört bir tarafında başlatılan isyanlar, devleti uzun süre meşgul etmiş, siyasi ve toplumsal bütünlük parçalanma noktasına gelmiştir. Yaşanan kargaşa ortamı ekonomik durumu olumsuz etkilerken, düşmana karşı yapılan seferler durmuş, imar çalışmaları eski hızını kaybetmiştir.[36]

Endülüs'ü içinde bulunduğu bu büyük fitneden Abdurrahmân b. Muhammed (300-350/912-961) kurtarmıştır. Hatta o, Endülüs'e "Altın Çağ"ını yaşatan emir olarak anılmıştır.[37] Emir Abdullah'ın ölümünden sonra tahta oturan III. Abdurrahmân, ilk iş olarak ülkenin dört bir tarafına yayılan isyanı bastırmış, siyasi ve toplumsal bütünlüğü yeniden sağlamıştır. Kazandığı büyük zaferlerle Hıristiyan İspanyol Krallıkları'nı itaati altına almayı başaran III. Abdurrahmân, Endülüs'ü döneminin en güçlü devleti haline getirmiştir.[38]

III. Abdurrahmân döneminde yaşanan bir diğer önemli gelişme "emirlikten" "hilafete" geçiştir. Zira onun zamanında Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Şiî-Fâtımî Halifeliği'nin sünnî halkı etkilemek için takip ettiği yayılmacı politika Endülüs'ü hem dini hem de siyasi açıdan tehdit etmeye başlamıştı. Buna mukabil doğudaki

---

[32] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: I, s. 106; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 279.
[33] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 101
[34] Endülüs'ün fethinden hemen sonra yerli halktan İslâm'a giren ve "müsâlime" (esâlime) adıyla anılan ilk mühtedilerin çocuklarına müvelledûn denmektedir. Bkz. Mehmet Özdemir, "Müvelledûn," **DİA,** C: XXXII, s. 228.
[35] İslâm hâkimiyeti ve etkisi altında kalan Endülüs hıristiyanlarıdır. Bkz. Jorge Lirola Delgado, "Müsta'rib," **DİA,** C: XXXII, s. 123.
[36] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 102-116.
[37] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 123.
[38] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: II, s. 164-189; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 363-364; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 373-425.

Abbasî halifeliğinin parçalanma noktasına gelmesi ve Şii-Fâtımi tehlikesi karşısında yetersiz kalması bir sünnî halife ihtiyacını doğurmuştu. Bunun üzerine Abdurrahmân b. Muhammed 316/928-929'da kendisini "emirü'l-mü'minîn" lakabıyla halife ilan etmiş[39], Medînetüzzehrâ'yı inşa ettirerek devlet yönetimini buradan gerçekleştirmiştir.[40] Bu dönemde devlet maddi açıdan zenginleşmiş, ziraat ve ticaret canlanmış, edebiyat, bilim, sanat ve birçok alandaki ilmî faaliyetler en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Saraylar ve gezinti yerleri ile dolup taşan, sadece mescitlerinin sayısı üç bine ulaşan Kurtuba'nın şöhreti her tarafa yayılmış,[41] Kostantin gibi önemli merkezlerden gelen elçiler ile Kurtuba âdeta İslâm âleminin önemli bir diplomasi merkezi haline gelmiştir.[42]

III. Abdurrahmân'ın vefatından sonra tahta oturan Hakem b. Abdurrahman (350-366/961-976) babası döneminde sağlanan siyasi istikrarı sürdürmüştür. Sağlanan bu istikrar ortamı Endülüs'ü ilim, kültür ve medeniyet hayatında zirve bir noktaya ulaştırmıştır. İlme olan düşkünlüğü ve ilim adamlarına verdiği değer ile tanınan bilge halife Hakem'in kitap toplama merakı sayesinde Medînetüzzehrâ'da dönemin en büyük kütüphanelerinden biri olan saray kütüphanesi oluşturulmuştur. Hakem, Endülüs dışındaki ilim adamlarına hediyeler göndererek yazdıkları eserlerin kendi coğrafyalarında okunmadan önce Endülüs'e girişini sağlamış, saray kütüphanesini dünyanın dört bir tarafından getirttiği eşsiz kitaplarla zenginleştirmiştir.[43] II. Hakem zamanında Avrupa'da din adamları dışında okuma yazma bilenlerin oranı çok az iken onun inşa ettirdiği birçok medrese ve eğitim kurumu sayesinde Endülüs'te çocukların dahi okuma yazma bildiği yüksek bir eğitim seviyesine ulaşılmıştır.[44]

II. Hakem'in vefatından sonra Endülüs'te "Âmirîler Dönemi" adı verilen yeni bir dönem başlamıştır. Babası Hakem'in vefatından sonra çocuk yaşta tahta oturan II.

[39] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: II, s. 165; Makkarî, Nefhu't-tîb, C: I, s. 353; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 429-430.
[40] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: II, s. 214-215; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 436.
[41] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 448.
[42] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: II, s. 193-199; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 364-371; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 451-459.
[43] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 385-386; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 503-506.
[44] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 507.

Hişâm'ın (366-399/976-1009, 400-403/1010-1013) yaşının küçüklüğünden ve tecrübesizliğinden istifade eden hâcib İbn Ebû Âmir, halife üzerinde hâkimiyet kurmayı başararak devlet yönetimini ele geçirmiştir. O, Medînetüzzehrâ'ya alternatif olarak Medînetüzzâhire adında yeni bir saltanat şehri kurarak devletin yönetim merkezini buraya taşımıştır. Halifeyi sarayda adeta hapsetmiş, yanına kimseyi sokmayarak dışardan gelen haberlerin halifeye ulaşmasını engellemiştir. Böylece II. Hişâm yalnızca minberlerden ismi okunan, adına sikke bastırılan sembolik bir halife haline gelmiştir.[45] İbn Ebû Âmir'den sonra hâcibliğe tayin edilen oğulları Abdülmelik ve Abdurrahmân döneminde de halife üzerindeki baskı devam etmiştir.[46] Asıl işleri hâcibler deruhte ettiği için bu zaman dilimine "Âmiriler Dönemi" denmiş ve halife üzerinde uygulanan söz konusu baskı politikasına rağmen bu dönemde ülkedeki istikrar ve refah ortamı korunmuştur.[47]

Âmirîler Dönemi'nin son bulması ile birlikte ülke ikinci bir "büyük fitne" dalgasına sahne olmuştur. Emevîler ve Berberîler arasında yaşanan taht kavgaları sürekli bir halife değişikliğine sebep vermiştir. Köken olarak İdrisîler'e dayanan Berberi asıllı Ali b. Hammûd'un hilafeti ele geçirmesiyle birlikte ise Endülüs yaklaşık on yıl boyunca Hammûdî ailesine mensup Şiî halifelerce yönetilmiştir.[48] Âmirîlerin devrilmesiyle birlikte başlayıp ülkeyi içinden çıkılamaz bir hale sokan bu kargaşa ortamı halifelik makamının ortadan kaldırılmasıyla neticelenmiştir. Kurtuba Ulu Camii'nde Ebü'l-Hazm İbn Cevher başkanlığında toplanan şehrin önde gelenleri halifeliğin ülkenin birliğini temsil etmek yerine siyasi ihtirasların tatminine yarayan bir makama dönüştüğünü düşünerek bu makamın ilga edilmesine[49], Emevî hanedanına mensup kişilerin de Kurtuba'dan sürülmesine karar vermişlerdir.[50] Böylece son Emevî halifesinin vefatı ve hilafetin ilgasıyla birlikte yaklaşık üç yüz yıl boyunca Endülüs'te hüküm süren Endülüs Emevî Devleti 422/1030-1031 yılında

[45] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: II, s. 264-269; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 396-397; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 535-536.
[46] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 423-424.
[47] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 622.
[48] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: II, s. 385-397; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 431-436; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 659-664.
[49] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 161.
[50] İbn İzârî, **el-Beyânü'l-muğrib**, C: II, s. 409; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 438; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 669.

resmen yıkılmış, "Mülükü't-Tavâif Dönemi" olarak adlandırılan yeni bir dönem başlamıştır.[51] Çalışmamız hicrî ilk dört asırla sınırlandırıldığı için Mülükü't-Tavâif dönemi hakkında burada bilgi verilmeyecektir.

Endülüs Emevî Devleti döneminin kuruluşundan yıkıldığı tarihe kadar ilmî faaliyetler açısından önemli bir zaman dilimi olduğu görülmektedir. Zaman zaman iç karşıklıklar, isyan hareketleri ve dışarıdan Hristiyan saldırılarına maruz kalınsa da bu dönemde ilmî faaliyetler kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Özellikle I. Hişam (172-180/788-796), III. Abdurrahman (300-350/912-961) ve II. Hakem'in (350-366/961-976) dönemleri sağlanan siyasi istikrarın etkisi ile ilmî çalışmalar açısından en verimli dönemler olmuştur.

1.2. Endülüs'te Hadis İlmi

Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini konu edinen hadis ilmi diğer İslamî ilimler gibi Endülüs'te erken dönemlerden itibaren ilgi gören ilim dallarından biri olmuştur. Bu bölümde hadis ilminin Endülüs'e girişi, gelişim dönemi ve bu ilmin gelişimine etki eden unsurlar incelenecektir.

1.2.1. Hadisin Endülüs'e Girişi

İslam dünyasında Ömer b. Abdülazîz tarafından resmi tedvin hareketinin başlatıldığı II/VIII. yüzyılın başları, batıda Endülüs'ün fethedildiği döneme denk gelmektedir. Hadislerin tasnif edilip ilk hadis eserlerinin yazıldığı tasnif dönemi ile birlikte hızla gelişen hadis ilminin Endülüs'e ne zaman ve kimler tarafından taşındığı ise pek çok araştırmaya konu olmuştur.

Endülüs'ün fethine katılanlar arasında sahâbe tabakasına mensup bir şahsın bulunmadığı bilinmektedir. Her ne kadar tarihçi Ebû Saîd İbn Yûnus (ö. 347/957-958)[52], Münzir b. Saîd adlı sahâbînin Endülüs'e girdiğini nakletse de başka tarihçiler onu bu konuda desteklememişlerdir.[53] Tâbiûn tabakasında Endülüs'e giden birçok

[51] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 438; İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: II, s. 670.
[52] Mısırlı âlimler hakkında yazdığı "Târîhu Mısır" adlı eseriyle tanınan Mısırlı tarihçi.
[53] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: III, s. 5.

kişi bulunmakla birlikte bunların sayıları, isimleri ve Endülüs'te kaldıkları süre konusunda ihtilaf edilmiştir. Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/852-853) tâbiûn arasında Endülüs'e giren üç kişi olduğunu söylerken, Mağribli tarihçi ve coğrafyacı İbn Saîd (ö. 685/1286-1287) on altı tâbiînin adını zikretmiştir. *et-Tenbîh ve't-ta'yin limen dehale'l-Endelüs mine't-tâbiîn* adlı eserinde özel olarak bu konuya değinen İbn Beşküvâl (ö. 578/1182-1183) ise tâbiûn tabakasına mensup yirmi sekiz kişinin Endülüs'e girdiğini nakletmektedir.[54]

Tâbiûn tabakasından Endülüs'e gelenlerin kimliklerine bakıldığında oldukça farklı vasıflara sahip şahısların varlığı görülür. Zira bunlar arasında komutanlığı veya idareciliği ile ön plana çıkanlar bulunmakla birlikte ilmî kişiliğiyle tanınan ve hadis rivayetleri bilinen kişiler de vardır. Örneğin; Mugîre b. Ebû Bürde (ö. 91-100/709-718) Haneş es-San'ânî (ö. 100/718-719), Abdullah b. Yezîd el-Hubulî (ö. 100/718-719), Uley b. Rebâh (ö. 117/735-736) ve Hibbân b. Ebû Cebele el-Kuraşî (ö. 122/739-740) gibi isimler hadis rivâyet eden âlim veya ravilerdir. Bunlar arasında Uley b. Rebâh'ın beş yüz ile altı yüz arasında hadis rivayet ettiği zikredilirken Haneş es-San'ânî'nin hadisleri *Kütüb-i Sitte* müellifleri tarafından rivayet edilmiştir.[55] Fakat bu şahıslar hadis ilmindeki birikimleri ile tanınsalar da onların Endülüs'te hadis öğretiminde bulunup bulunmadıklarına dair kesin bir bilgiye rastlanmamıştır. Hadis öğretiminde bulunmuş olsalar bile öğrencileri bilinmemektedir.[56]

Mevcut verilerden hareketle hadisin Endülüs'e ilk girişinin II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında olduğu anlaşılmaktadır. Muâviye b. Sâlih (ö. 158/774- 775), Sa'saa b. Sellâm (ö. 192/807-808), Gâzî b. el-Kays (ö.199/814-815), Ziyâd b. Abdurrahmân (ö. 204/819-820), Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/852-853) ve diğer âlimler hadisi Endülüs'e taşıyan isimler olarak belirlenebilir.[57] Bunlar arasında Muâviye b. Salih,

[54] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 278, 288.
[55] Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, I-II, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008, C: I, s. 179-180, 183-186, 288-289, 405-406; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebû Bekr İbnü'l-Ebbar, **et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla**, I-IV, Thk. Abdüsselam el-Hirâs, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1995, C: II, s. 189; Mustafa Muhammed Hamîdâtû, **Medresetü'l-hadis fi'l-Endelüs**, I-II, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2007, C: I, s. 65-83.
[56] Selahaddin Polat, "İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs'te Hadis İlmi," **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü**, sy. 17, 1994, s. 165.
[57] Polat, "İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs'te Hadis İlmi," s. 165-168.

Sa‘saa b. Sellâm ve Abdülmelik b. Habîb hadisi Endülüs’e ilk defa getiren kişiler olarak zikredilirken, Ziyâd b. Abdurrahmân ve Gâzî b. el-Kays İmam Mâlik’in *Muvatta*’ının Endülüs’teki ilk ravileri olarak anılır.[58]

Bununla birlikte sayıca az olan bu muhaddisler, muhtemelen bu dönemde hadise ilginin az olması sebebiyle ilim meclisleri oluşturup sistematik bir hadis öğretiminde bulunamamışlar, arkalarından rivayetlerini tedvin edecek öğrenciler de yetiştirememişlerdir. Buhârî hariç Kütüb-i Sitte’nin isnadlarında ismi geçen Muâviye b. Sâlih’in Endülüs’te rağbet görmemesi bu dönemde hadis ilmine olan ilgi azlığının en önemli göstergelerinden sayılabilir. Bu durum, sonraki dönem Endülüs muhaddislerinden Muhammed b. Vaddâh ile Yahyâ b. Maîn arasındaki bir konuşmada açıkça görülmektedir. Muhammed b. Vaddâh, Yahyâ b. Maîn’in yanına gittiğinde Yahyâ b. Maîn kendisine “Muâviye b. Sâlih’in hadislerini derlediniz mi?” diye sorar. Muhammed b. Vaddâh “Hayır” der. Yahyâ b. Maîn’in “Bunu yapmanıza ne mani oldu?” sorusuna İbn Vaddâh “Muâviye geldiğinde halk ilim ehli değildi.” cevabını vermiş, bunun üzerine Yahyâ b. Maîn “Vallahi sizler büyük bir ilim zayi ettiniz.” demiştir.[59]

Hadise az ilgi duyulmasının pek çok sebebi zikredilebilir. Henüz kuruluş döneminde olan devletin her an saldırıya açık bir konumda olması sebebiyle yaşanan siyasi istikrarsızlık başlıca sebeplerden biri olarak belirlenebilir.[60] Anlaşılan o ki cihad ile meşgul olan halk, ilimle iştigal edecek ortama henüz kavuşmamıştır. Bir diğer önemli sebep ise Endülüslülerin fıkıh ilmine olan rağbetinin hadis ilmini gölgede bırakmış olmasıdır. Bunda III/IX. yüzyıla kadar Endülüs’te etkin olan Mâliki fakihlerin rolü büyüktür. Endülüs’e ilk giren kitap olan *Muvatta*’a Endülüslüler daha çok fıkıh kitabı gözüyle bakmışlar, gereğince amel etmek maksadıyla *Muvatta*’ı öğrenmişler, fürû ile ameli yeterli görmüşlerdir. İmam Mâlik’in öğrencilerini az hadis rivayetinde bulunmaya teşvik etmesinin de Mâliki mezhebinin yaygın olduğu Endülüs’te hadis ilmine olan ilgiyi azalttığı

[58] İbnü’l-Faradî, **Târîhu ulemâi’l-Endelüs**, C: I, s. 217-218, 278, 443.
[59] Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayrevânî el-Huşenî, **Kudâtu Kurtuba**, Thk. İbrahim el-Ebyârî, 2. bs., Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, Beyrut, Darü’l-Kitâbi’l-Lübnanî, 1989, s. 50-51; Abdülhâdi Ahmed El-Huseysin, “Mağrib ve Endülüs’e Hadis’in Girişi,” Çev. Murat Gökalp**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** C: X, sy. 1, 2005, s. 114-115.
[60] Polat, “İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs’te Hadis İlmi,” s. 166.

düşünülmektedir. İmam Mâlik'in iki öğrencisi Abdülhamid ve İsmail'e "Sizlerin bu işi, yani hadisi sevdiğinizi görüyorum. Şayet Allah'ın onunla sizleri faydalandırmasını istiyorsanız, bu takdirde onun rivayetini azaltıp, manasına nüfuz ederek derinden derine anlamaya çalışınız." şeklindeki uyarısı İmam Malik'in öğrencilerinin yoğunlukta olduğu Endülüs'te makes bulmuş gözükmektedir.[61]

Konuyla ilgili yaptığı incelemede İspanyol araştırmacı Isabel Fierro ise hadisin Endülüs'e girişini daha geç bir tarihe götürmektedir. Ona göre hadisin Endülüs'e girişi II/VIII. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Fierro bu fikrini Muâviye b. Sâlih'in doğu İslam dünyasında meşhur bir muhaddis iken Endülüs'te tanınmadığını söyleyerek destekler. Şöyle ki Doğu'ya giden Endülüslü ilim talipleri kendilerine Muâviye'nin rivayetleri hakkında sorular sorulması üzerine Muâviye'nin hadis ilmindeki önemini fark etmişler, söz konusu şahıslar vasıtasıyla onun bu sahadaki faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra da Muâviye'nin hadisi Endülüs'e ilk taşıyan kişi olduğunu iddia etmişlerdir.[62] Neticede her ne kadar Muâviye önemli bir hadis ravisi olsa da hadisi Endülüs'e taşımadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Fierro, Sa'saa b. Sellâm'ın ise Endülüs dışında tanınmadığını, Mısırlı tarihçi İbn Yûnus dışında hiçbir doğulu rical eserinde adına rastlanmadığını öne sürerek onun hadisi Endülüs'e taşıyan ilk isim olmasının mümkün olmadığını söylemektedir.[63]

Söz konusu değerlendirmeleriyle Muâviye ve Sa'saa'nın hadis ilminin ilk taşıyıcıları olmadığını ileri süren Fierro, Ziyâd b. Abdurrahmân, Gâzî b. el-Kays ve Abdülmelik b. Habîb'in *Muvatta*'ın Endülüste'ki ilk ravileri olduğunu kabul etmektedir. Ancak Fierro bunu hadisin Endülüs'e girişi olarak saymaz. Zira ona göre *Muvatta'* hadis literatürünü temsil özelliğini haiz değildir.[64] Kaydettiği bilgilere bakılırsa Fierro'nun hadisin girişi ifadesiyle daha çok sistemli bir hadis eğitimini esas aldığı anlaşılmaktadır. Tarih kaynaklarının verdiği bilgilere göre Fierro'nun zikrettiği zaman diliminde sistematik bir hadis öğretimi olmamakla birlikte hadisin II/VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Endülüs'e girdiğini söylemek mümkündür.

---

[61] Abdülhâdi, "Mağrib ve Endülüs'e Hadis'in Girişi", s. 115-116; Mustafa Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları," **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, sy. 2, 2012, s. 187-188.
[62] Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi," Çev. Ramazan Özmen, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi,** sy. 2, 2006, s. 214-215.
[63] Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi," s. 213.
[64] Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi," s. 215-219.

1.2.2. Hadis İlminin Gelişim Dönemi

III/IX. yüzyıla kadar Endülüs'teki hadis çalışmalarının İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı ile sınırlı olduğu yukarıda ifade edilmişti. Endülüslü ilim talipleri doğu İslâm dünyasına rihle yaparken İmam Mâlik'in *Muvatta*'ını tahsil edebilecekleri Medine'yi tercih ediyor, İmam Mâlik'in görüşlerini öğrenerek Endülüs'e dönüyorlardı.[65] III/IX. yüzyıl ise Endülüs'te hadis ilminin seyrinin değiştiği bir dönem olmuştur. Zira bu asırda Bakî b. Mahled (276/889-890) ve Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900-901) başta olmak üzere bazı âlimler Irak bölgesini de içine alan geniş kapsamlı rihleler yaparak birçok hadis toplayıp, farklı hadis kaynaklarının rivayetlerini elde etmişler ve Endülüs'e daha önce bilinmeyen yeni hadis koleksiyonları ile dönmüşlerdir. Sistematik hadis öğretiminin başlatıcıları olan bu iki önemli muhaddisin ilmî hayatları, hadis ilminin Endülüs'teki gelişim döneminin bir panoramasını vermektedir.

201/816-817'de Kurtuba'da dünyaya gelen Bakî b. Mahled burada aldığı ilk hadis eğitiminin ardından Afrika, Mısır, Medine, Bağdat, Basra ve Kûfe'yi dolaşarak iki yüz seksen dört hocadan hadis dinlemiştir. Bakî b. Mahled'in ilki yirmi, ikincisi on dört yıl süren uzun rihleleri daha önce Endülüslü ilim talebeleri arasında benzeri görülmemiş geniş kapsamlı yolculuklardır. İslam coğrafyasındaki ilim merkezlerini neredeyse karış karış dolaşıp gittiği bütün şehirlerdeki hadis rivayetlerini adeta bir süpürge gibi toplayıp derlediği için kendisine "miknese" (süpürge) lakabı verilmiştir. Geniş rihleleri sayesinde Bakî b. Mahled Endülüs'e daha önce girmemiş olan pek çok hadis eserini getirmiştir.[66]

Öte yandan Bakî b. Mahled tarafından getirilen bu kitaplar Endülüs'te bir dizi ilmî sıkıntılara da yol açmış, kendisi de Endülüslü Mâliki fukaha tarafından sert tepkilere maruz kalmıştır. İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'i başta olmak üzere yeni tanıştıkları bu eserlerin İmam Mâlik'in görüşlerine muhalif olduğunu ileri süren fukaha bu eserleri bidat olarak adlandırmıştır. Mâlikî fukaha, öğrencilerini Bakî b.

[65] Abu Nayeem Md. Raısuddin, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı," Çev. Murat Gökalp, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C: VII, s. 21, 2005, s. 324-325.
[66] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: I, s. 144-145; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 518; Abu Nayeem, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı," s. 323-325.

Mahled'in derslerinden uzaklaştırmaya çalışmış, ancak bu yöntemin işe yaramadığını, tüm engellemelere rağmen Bakî b. Mahled'in öğrencilerinin sayısının günden güne arttığını görünce farklı bir yol takip etmişlerdir. Onlar dönemin Endülüs emiri Muhammed'e giderek durumu ona bildirmiş, engel olunmadığı takdirde ortaya çıkacak vahim sonuçlar hakkında emiri etkilemeye çalışmışlardır. Ne var ki kendisi de ilme meraklı olan Emir Muhammed'in, üçüncü bölümde detaylı açıklanacağı üzere Bakî b. Mahled'e sağladığı destek ve ilmini neşrederken hiçbir müdahale ile karşılaşmaması için verdiği kesin talimat, Endülüs'teki hadis öğretimi açısından önemli bir adım olmuştur. [67] Bunun üzerine Kurtuba Ulu Camii'nde serbestçe hadis rivayet eden Bakî b. Mahled, sistematik hadis öğretiminin başlatıcısı olmuş ve ardından hadis ilmini geliştirecek pek çok öğrenci yetiştirmiştir.[68] İbnü'l-Faradî bu dönüşümü şu sözlerle ifade eder: "O günden sonra hadis Endülüs'te yayılmaya başladı…"…"Endülüs bir hadis ve isnad yurdu haline geldi."[69]

Endülüs'ün hadis yurdu haline gelmesinde etkin rol oynayan diğer bir isim ise Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900)'tır. Bakî b. Mahled ile aynı dönemde yaşayan İbn Vaddâh'ın hayatı da onunla benzer özellikler göstermektedir. Endülüs'teki ilmî tahsilinin ardından Doğu'ya iki rihle yapan İbn Vaddâh, Yahyâ b. Maîn (ö. 233-848/849) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855-856) gibi pek çok önemli muhaddisten hadis dinlemiş, çoğunluğu Bakî b. Mahled'inki ile aynı olan yüz altmış beş hocadan dinlediği rivayetler ve eserler sayesinde Endülüs'e büyük bir ilmin taşıyıcısı olmuştur. Daha sonra uzun yıllar Endülüs'te hadis öğretiminde bulunan İbn Vaddâh, birçok önemli muhaddise hocalık yapmıştır.[70]

Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh dışında hadisin Endülüs'te gelişimine katkı sağlayan pek çok muhaddis mevcuttur. Muhammed b. Abdüsselâm b. Sa'lebe el-Huşenî (ö. 286/899-900), Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen (ö. 330/941-942), Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951-952), hadis ilminin Endülüs'teki öncü isimleri arasındadır. II/VIII. ve III/IX. yüzyıllarda İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı

[67] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: I, s. 144-145; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: II, s.519.
[68] Abu Nayeem, "Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı," s. 327.
[69] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: I, s. 145.
[70] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: II, s. 25-27; Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Meyurkî el-Ezdî Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008, C: I, s.141.

çerçevesinde gelişim gösteren hadis çalışmaları IV/X. yüzyılın başlarında Ebû Dâvud ve İmam Nesâî'nin *Sünen*'lerinin ardından Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin ve Doğu İslâm dünyasında yazılan muhtelif hadis eserlerinin girişiyle birlikte çeşitlilik kazanmış, yazılan şerhler ve te'lif edilen eserler Endülüs'ü hadis ilmi açısından yüksek bir seviyeye ulaştırmıştır.[71]

1.3. Hadis Eğitim-Öğretim Mekânları

Endülüs'te eğitim-öğretim mekânı olarak kullanılan yerlerin başında mescitler gelmektedir. Tarih kaynakları müstakil eğitim kurumları olan medreselerin Endülüs'teki varlığından söz etmemektedir.[72] Medreselerin henüz inşa edilmeye başlanmadığı bu dönemde mescitler Müslümanlar için siyasi ve dini önemimin yanı sıra eğitim faaliyetleri için kullanılan en önemli mekânlar olmuştur.[73] Endülüs emir ve halifeleri başta Kurtuba olmak üzere Endülüs'ün dört bir tarafında sayısız mescit ve cami inşa ettirmiştir. Devlet adamlarının yanı sıra âlimler ve zengin kimseler tarafından inşa ettirilen özel mescitler de bulunmaktadır.[74] Endülüslüler bu mescitleri eğitim-öğretim mekânı edinmişler, âlimlerin etrafında kurulan ders halkalarına katılarak ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Kurtuba Ulu Camii eğitim-öğretim faaliyetlerinin en yoğun yaşandığı merkezdir. Döneminde dünyanın en büyük mâbedi kabul edilen Ulu Camii'nde sayısız âlim tarafından ilim halkaları oluşturulmuş, Endülüs'ün farklı şehirlerinden gelen ilim talebeleri bu halkalara dâhil olarak hadis ve diğer ilimleri tahsil etmişlerdir.[75] Örneğin, Yahyâ b. Abdullah b. Yahyâ el-Leysî (ö. 367/977-978) ve Yahyâ b. Mâlik b. Âiz (ö. 375/985-986) Kurtuba Ulu Camii'nde ders veren iki önemli muhaddistir. İbnü'l-Faradî "Yahya b. Mâlik b. Âiz'in meclisi dışında Kurtuba'daki *Muvatta*' meclislerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'ninkinden daha kalabalık bir meclis görmedim." diyerek her iki muhaddisin meclislerinin oldukça

[71] Hamîdâtû, **Medresetü'l-hadis**, C: I, s. 145-179.
[72] Nebi Bozkurt, "Medrese," **DİA,** C: XVIII, s. 324.
[73] İbrâhim Ali Akiş, **et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, Amman, Dârü Ammar, 1986, s. 168.
[74] Muhammed Abdülhamid İsa, **Târihü't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1982, s. 268.
[75] Abdülhamid İsa, **Târihü't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, s. 276; Ahmed b. Ali el-Karnî, **Medresetü'l-hadis fi Kurtuba mine'l-Fethi ilâ Sükûti'l-Hilâfe**, Riyad, Mektebetü Dari'l-Minhâc, 2012, s. 56.

kalabalık olduğunu ifade etmektedir.[76] Yahyâ b. Mâlik b. Âiz'in Kurtuba Ulu Cami'nde her cuma düzenlediği hadis imla meclisine emirlerin oğulları dâhil genç yaşlı her tabakadan öğrenci katılmaktadır.[77] Aynı şekilde Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ et-Temîmî'nin (ö. 394/1003-1004) Buhârî'nin *Sahîh*'ini rivayet ettiği hadis meclisi de İbnü'l-Faradî'nin aktarımına göre Endülüs'te kurulan meclislerin en büyüklerinden biridir.[78]

Sadece Kurtuba değil, İşbîliye, Tuleytula gibi büyük şehirlerin Ulu Camii'leri de hadis öğretiminin önemli merkezleri olmuştur. Tuleytulalı iki arkadaş Ahmed b. Muhammed (ö. 400/1009-1010) ile İbrahîm b. Muhammed (ö. 402/1011-1012) Ulu Camii'nde ders veren ve Tuleytula'nın önemli ilim merkezlerinden biri olmasını sağlayan muhaddislerdir. Birbirilerinden hiç ayrılmayan, eğitim hayatlarını birlikte geçiren iki arkadaş önce Tuleytula'da eğitim almış, ardından Endülüs şehirlerinde eğitimlerine devam ettikten sonra Doğu'ya birlikte rihle yapmışlar, Kayrevan, Mısır, Mekke ve Medine'ye giderek birçok muhaddisten ders almışlardır. Doğu'dan döndükten sonra Tuleytula'ya yerleşen iki arkadaşın Ulu Camii'nde verdikleri derslere çeşitli beldelerden öğrenciler rihle yaparak gelmiş, onların ilminden istifade etmişlerdir.[79]

İlim öğrenmek isteyen bir öğrencinin ilk ve asıl başvuracağı mekân olan camii ve mescitler dışında hadis eğitim-öğretiminin yapıldığı farklı mekânlar da bulunmaktadır. Fakat bu mekânlar yaygın olarak kullanılan eğitim ortamları olmaktan uzak olup nadiren veya ihtiyaç sebebiyle kullanılan yerlerdir. Âlimlerin evleri bu mekânlardan biridir. Bazı âlimlerin hastalık, inziva gibi geçici durumlar sebebiyle evlerinde ders verdikleri görülmektedir. Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh'ın öğrencisi olan Muhammed b. Ahmed el-Cebelî el-Kurtubî (ö. 313/925-926) evinde ders veren âlimlere bir örnek olarak zikredilebilir. Muhammed b. Ahmed rüzgâr çarpması sonucu hastalanmış, bu yüzden öğrencileri ondan ders almak için

[76] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 240.
[77] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 242.
[78] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 139-141.
[79] Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd İbn Beşküvâl, **Kitâbü's-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs**, I-II, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Tunus, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010, C: I, s. 54-56, 142-144; Cumhur Ersin Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat," **Yayımlanmamış doktora tezi,** İÜSBE, 2016, s. 102-103.

evine gitmişlerdir.[80] İbn Vaddâh'ın bir diğer öğrencisi Yûsuf b. Amrûs el-Meniyyî el-Kurtubî (ö. ?) de vefatından birkaç yıl önce inzivaya çekilmesi sebebiyle evde ders veren muhaddisler arasında sayılabilir.[81] Evinde ders veren muhaddislere diğer bir örnek Kuteybe b. Saîd'dir. Öğrencileri evinin kapısına gelerek bir kısmı ondan hadis dinlerken bir kısmı fıkıh ilmini öğrenmişlerdir.[82]

Emir ve halifelerin sarayları da hadis eğitim-öğretiminin yapıldığı mekânlar arasındadır. Emirler çocuklarının eğitimi için önemli âlimleri saraya davet ederek onları çocuklarının eğitimi ile görevlendirmişlerdir. Örneğin, halife II. Hakem'in, oğlu Hişâm el-Müeyyed'in eğitimi için Medînetüzzehrâ'da özel hocalar görevlendirdiği bilinmektedir. Halife, oğlu sekiz yaşına ulaştığında ona fakih Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf el-Kastalî'yi hoca olarak tayin etmiştir. On bir yaşına geldiğinde Arapça ve dil ilimlerini öğrenmesi için dil âlimi Ebûbekir ez-Zebîdî el-İşbîlî'yi, ertesi yıl da dönemin en önemli muhaddislerinden olan Yahyâ b. Abdullah b. Yahyâ'yı kendisinden hadis dinlemesi için görevlendirmiştir.[83]

Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym (ö. 351/962-963) de Medînetüzzehrâ'da eğitim faaliyetlerinde bulunan bir muhaddistir. Abdullah b. Muhammed hadis alanında uzman bir âlim olup halifenin yanında önemli bir yeri vardır. Beccâne ve İlbîre'de kaza görevini yerine getiren Abdullah b. Muhammed'in bir gece aniden Medînetüzzehrâ'da vefat ettiği bilgisi onun muhtemelen sarayda görev yaptığını göstermektedir.[84]

1.4. Devlet Adamlarının Hadis İlmine ve Ulemâsına Verdiği Destek

III/IX. yüzyılda Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh'ın geliştirdiği hadis ilmi, Doğu'ya yapılan rihleler neticesinde daha da ilerlemiş ve kısa sürede Endülüs

[80] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 48; Karnî, **Medresetü'l-hadis**, s. 68.
[81] Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahzubî Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, I-VIII, Thk. Abdülkâdir Sahrâvî, Muhammed b. Şerîf, Saîd Ahmed A'râb, Rabad, Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982, C:VI, s. 153; Karnî, **Medresetü'l-hadis**, s. 68.
[82] Akiş, **et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, s. 171-172.
[83] İnân, **Devletü'l-İslâm**, C: I, s. 503.
[84] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 313-314.

hadis yurdu haline gelmiştir. Endülüs sahip olduğu bu geniş hadis birikimini hadis talebeleri ve âlimlerinin gayretlerine borçlu olmakla birlikte bu gelişmede devlet adamlarının hadis ilmine ve ulemâsına verdiği desteğin de yadsınamayacak kadar önemli bir rolü olduğu görülmektedir.

Endülüs emir ve halifeleri, devletin önemli kademelerinde görevlendirmek, yakın ilişkiler kurup fikirlerine danışmak ve hadis çalışmalarını rahatça sürdürebilecekleri ortam sağlamak suretiyle hadis ulemâsının itibarlı bir hale gelmesini sağlamışlardır. Örneğin; İmam Mâlik'in *Muvatta*'ını Endülüs'e ilk getiren isimlerden biri olan Gâzî b. el-Kays (ö. 199/814-815) emir Abdurrahmân b. Muâviye'nin (138-170/756-788) özel ilgisine nâil olmuştur. Emir zaman zaman onu evinde ziyaret etmiş, kendisine övgülerde bulunmuştur.[85]

Muvatta'ı bizzat İmam Malik'ten dinleyen son Endülüslü âlim olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/848-849) de II. Abdurrahmân'ın (206-238/822-852) yakın desteğini alan âlimlerdendir. O, yargı kararlarının denetlendiği kurum olan fetva meclisine üye olup, II. Abdurrahmân döneminde Kurtuba'da güçlü bir ilmî ve siyasi otorite kazanmıştır. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin emir Abdurrahmân'ın yanında özel bir yeri vardır. Kendisine teklif edilen Kurtuba kadılığı görevini kabul etmemekle birlikte Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, emir üzerindeki etkisi sayesinde kadıların tayin ve azillerinde söz sahibi olan önemli bir isim haline gelmiştir. Öyle ki onun fikri alınmadan herhangi bir yere kadı tayini gerçekleşmediği belirtilmektedir.[86]

Vehb b. Meserre (ö. 346/957-958) ise halife III. Abdurrahman'ın (300-350/912-962) desteğini alan başka bir muhaddistir. O, Mâlikî fukahanın önde gelen âlimlerinden biri olup hadis ve Arap dili alanındaki derin ilmiyle tanınmıştır. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî (ö. 286/899-900), Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900-901) ve Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (ö. 322/933-934) onun hadis ilmindeki hocalarıdır. Hadis ilmindeki birikimi sebebiyle birçok Endülüslü âlim onun ilminden

[85] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 443; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: III, s. 114.
[86] Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz İbnü'l-Kutıyye, **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, Thk. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, Dârü'l-Kitâbü'l-Mısrî, 1982, s. 75; Ebû Mervan Hayyân b. Halef b. Hüseyin el-Ümevi İbn Hayyân, **el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs**, Thk. Mahmûd Ali Mekkî, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî,1973, s. 40-41.

istifade etmek için Vâdî'l-Hicâre'ye (Guadalajara) rihle yapmış ve bir kısmı ondan İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini dinlemiştir.[87]

II. Hakem (350-366/961-976) dönemine gelindiğinde ise bu dönemin muhaddislere en yüksek desteğin verildiği dönem olduğu görülmektedir. İlme olan sevgisi ile tanınan II. Hakem, muhaddislerle yakın ilişki içerisinde olmuş ve onlara üst düzey görevler vermiştir. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym (ö. 351/962-963) bu isimlere bir örnek olarak verilebilir. O, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî (ö. 286/899-900), Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (ö. 322/933-934) ve Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951-952) gibi önemli muhaddislerden hadis ilmini tahsil etmiş, fıkhü'l-hadîs alanındaki çalışmalarıyla meşhur olmuştur. İbn Ebû Düleym'in İmam Mâlik'in farklı bölgelerdeki ravilerine dair ele aldığı tabakat kitabı, Kâdî İyâz'ın *Tertîbü'l-medârik*'teki temel kaynakları arasındadır. İlbîre, Beccâne ve Kurtuba'da kadılık görevlerinin yanı sıra şûra meclisinde görev alan İbn Ebû Düleym'in halife II. Hakem'in yanında önemli bir yeri bulunmaktadır. Hakem, vefatından sonra onun için "Hiçbir hatasını görmedim." diyerek kendi yanındaki kıymetini ifade etmiştir. İbn Ebû Düleym'in 351/962-963 yılında Medînetüzzehrâ'da aniden vefat ettiği bilgisine bakılırsa II. Hakem'in muhaddisleri saray içerisinde görevlendirerek onlarla yakın ilişki içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.[88] Benzer şekilde Hâlid b. Sa'd el-Kurtubî (ö. 352/963-964) de II. Hakem'in övgüsünü kazanan döneminin önde gelen muhaddisleri arasında sayılır. Hakem, Hâlid b. Sa'd'a büyük önem vermekte ve onunla övündüğünü şu sözlerle ifade etmektedir: "Doğu ehli Yahyâ b. Maîn ile övünüyorsa biz de Hâlid b. Sa'd ile övünüyoruz." Hâlid b. Sa'd da kendisine ilgi gösteren Hakem için Endülüs ricaline dair bir kitap te'lif etmiştir ki bu eser İbnü'l-Faradî'nin eserinin en temel kaynaklarından biridir.[89]

Ebû Bekir b. es-Selîm olarak tanınan Muhammed b. İshâk b. Münzîr (ö. 367/977-978), halife II. Hakem'in yakın ilişki içerisinde olduğu muhaddis-fakihlerden bir diğeridir. 332/943-944'te Doğu'ya rihle yapan Muhammed b. İshâk b.

[87] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VI, s. 164-165; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-III, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1996, C: II, s. 134.
[88] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 313-314; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VI, s. 150.
[89] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 189-191.

Münzîr, Mekke, Medine ve Mısır'da önemli âlimlerden ilim elde ederek Endülüs'e dönmüş, hadis, fıkıh ve dil alanındaki derin bilgisiyle Mâlikî fukahanın önde gelen isimleri arasında yer almıştır. Humeydî (ö. 488/1095) onun için "İslam'ın bölgeye girişinden itibaren Endülüs'te Muhammed b. İshâk'tan daha bilgili bir kadı olmamıştır." derken, Ebû Muhammed el-Bâcî "Muhaddisler arasında onun gibisini görmedim." diyerek onun hadis ve fıkıh alanındaki üstünlüğüne işaret etmişlerdir. Halife ile yakın ilişki içerisinde olan Muhammed b. İshâk, veliaht olduğu dönemde Beytü'l- Hikme'de II. Hakem'in hizmetinde bulunmuştur. II. Hakem babası Abdurrahman'ın vefatından sonra halife olunca onu yargıda ve emniyet teşkilatında görevlendirmiş, Kurtuba kadısı Münzîr b. Saîd'in vefatı üzerine de onu Kurtuba kadılığına tayin etmiştir.[90]

Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Müferric (ö. 380/990-991) de halifenin özel ilgisine mazhar olan muhaddislerden bir diğeridir. O, Doğu'ya yaptığı uzun rihlesinin ardından Endülüs'e döndüğünde halife II. Hakem ile görüşmüş ve halife onu İstice'ye kadı olarak tayin etmiştir. Halifenin kendisine gösterdiği bu ilgi karşısında Muhammed b. Ahmed de onun için Kâsım b. Asbağ'ın hadislerini topladığı bir müsned ve birçok divan te'lif ettiği kaydedilmektedir.[91]

Emir ve halifeler hadis ulemâsına destek vermekle kalmamış, hadis ilmine duydukları ilgi nedeniyle bizzat kendileri de hadis ilmiyle meşgul olmuş, zaman zaman hadis âlimlerinin ilim meclislerine katılmışlardır. Örneğin, ilme olan düşkünlüğü ile tanınan emir Hişâm b. Hakem, Endülüs'ün her yerinden *Muvatta*'ı dinlemek için kendisine rihle yapılan Yahyâ b. Abdullah b. Yahyâ el-Kurtubî'den bizzat *Muvatta*'ı dinlemiştir.[92] Hişâm dönemindeki Endülüs başveziri Muhammed b. Ebû Âmir de gençliğinde hadis dinlemiş ve hadis ilminde temâyüz etmiştir.[93] Yine halife III. Abdurrahmân ve oğlu II. Hakem'in Endülüs'ün meşhur muhaddisi Kâsım

[90] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 104-105; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VI, s. 280-287.
[91] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 122-124; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 61.
[92] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 239-240.
[93] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VI, s. 108; Karnî, **Medresetü'l-hadis,** s.128-129.

b. Asbağ el-Beyyânî'den bizzat hadis dinledikleri tarih kaynaklarının naklettiği bilgiler arasındadır.[94]

Bütün bu bilgiler göstermektedir ki hicrî II. yüzyılın ikinci yarısında Endülüs'e giren hadis ilmi, III. yüzyılın ortalarına kadar Medine'ye rihle yapan muhaddislerin Endülüs'e getirdiği Muvatta çerçevesinde gelişim göstermiştir. III. yüzyılın ortalarından itibaren Baki b. Mahled ve Muhammed b. Vaddah gibi önemli muhaddislerin rihle coğrafyasını genişleterek Medine dışında farklı bölgelere rihle yapması ve farklı hadis eserleri ile Endülüs'e dönmeleri hadis ilminin Endülüs'teki seyrini değiştirmiş, Muvatta merkezli hadis çalışmaları diğer hadis eserleri üzerine yapılan çalışmalarla zenginlik kazanmıştır.

IV. yüzyıla gelindiğinde ise hadis ilminde önemli bir gelişme kaydedildiği görülmektedir ki bunda Doğu'ya yapılan rihlelerin artması ve devlet adamlarının hadis ilmine ve ulemasına verdiği büyük desteğin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle III. Abdurrahmân ve II. Hakem, muhaddislerle yakın ilişki içerisinde olmuş ve onlara devlet kademelerinde ve saray içerisinde önemli görevler vermiştir. Bu destek neticesinde rahat bir ilmî çalışma ortamı bulan muhaddisler Endülüs'te önemli bir hadis birikiminin oluşmasını sağlamışlardır.

[94] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 468.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜSLÜ MUHADDİSLERİN RİHLELERİ

2.1. Endülüs ve Rihle

"Yola koyulmak, bir şeyin sırtına binmek" anlamlarına gelen rihle kelimesi terim olarak hadis öğrenmek ve ravi hakkında bilgi edinmek için seyahate çıkma (er-rihle fî talebi'l-hadis) anlamında olup[95] hadis ilminin Endülüs'te yayılmasına katkı sağlayan en önemli ilmî faaliyetlerden biridir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbîler pek çok farklı ülkeye dağılmış, sahip oldukları ilmî birikimi de beraberlerinde götürmüşlerdir. İslam dünyasının farklı bölgelerine dağılan sahâbîlerin sahip olduğu ilmî birikime ulaşmak isteyen ilim talipleri zaman zaman ilmi seyahatlere çıkmışlar ve yaptıkları bu yolculuklarla rihlenin ilk nüvelerini oluşturmuşlardır. Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697-698) bir aylık mesafedeki Abdullah b. Üneys'in (ö. 54/673-674) yanına tek bir hadisi öğrenmek için gitmesi, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 49/669-670) Hz. Peygamber'den işittiği bir hadisi teyit etmek için Mısır'a Ukbe b. Âmir'in (ö. 58/677-678) yanına giderek başka hiçbir şeyle uğraşmayıp geri dönmesi sistemli bir şekilde olmasa da kaynakların naklettiği ilk rihle örnekleridir.[96]

Yukarıda da işaret edildiği gibi I/VII. yüzyıldaki bu rihleler sistematik bir rihle faaliyeti olmaktan uzak olup, genellikle tek bir hadisi öğrenmek amacıyla gerçekleştirilen ilim uğrundaki tabiî yolculuklardır. II/VIII. yüzyıldan itibaren ise "sistematik rihle" olarak adlandırılabilecek yeni bir döneme geçilmiştir. Hadis öğrencileri artık bir hocadan tek bir hadis dinlemek amacıyla değil, farklı bölgelerdeki hocalara ulaşıp onlarla görüşmek ve bir hocanın mümkün olduğunca bütün hadis rivayetlerini toplamak amacıyla daha sistemli bir rihle faaliyetine başlamışlardır.[97]

---

[95] İbrahîm Hatiboğlu, "Rihle," **DİA**, C: XXXV, s. 106-108.
[96] Hatîb el-Bağdâdî, **er-Rihle fî talebi'l-hadis**, Thk. Nureddin Itr, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975, s. 115-120.
[97] Bekir Kuzudişli, **Hadis Tarihi**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2017, s. 109.

II/VIII. yüzyılda başlayıp sonraki dönemlerde artarak devam eden rihle geleneği, hadis öğrencisi için meslekte olgunluk derecesine ulaşmanın önemli bir yolu olarak kabul edilmiştir. Sadece kendi bölgesindeki hadislerle yetinen kişiler kınanmış, ilim için yolculuğa çıkmaları teşvik edilmiştir.[98] Yahyâ b. Maîn'in "Şu dört kişide olgunluk bulunmaz ve onlarla ünsiyet kurulmaz. Bunlar, güvenlik görevlisi (sahibü'd-derb), yargıç mübaşiri (münâdi'l-kâdî), yeni yetme genç (ibnü'l-muhaddis) ve kendi beldesindekileri yazmakla yetinen ve hadis için seyahatte bulunmayan kişidir." sözü bunun en açık ifadesidir.[99] Buna yakın ifadeler hadis usulü kaynaklarında da sıkça tekrar edilmiş olup söz gelimi İbnü's-Salâh'a göre "Hadis öğrencisi kendi beldesindeki âlî isnatlara ve elde edebileceği hadis bilgilerine ulaştıktan sonra başka bölgelere de rihlelerde bulunmalıdır."[100]

Rihlenin önemini ve zaruretini idrak eden Endülüslü hadis öğrencileri de erken dönemlerden itibaren ilmî yolculuklara başlamışlardır. Endülüslü hadis öğrencileri ilmin beşiği kabul edilen Doğu'ya birçok seyahat düzenlemiş, Doğu'nun hadis birikimini hızla Endülüs'e taşımaya başlamışlardır.[101] Endülüslülerin II/VIII. yüzyılda başlattıkları bu rihle faaliyeti III/IX. yüzyılda artarak devam etmiş, IV/X. yüzyıl ise aşağıda detaylı olarak açıklanacağı üzere Endülüs'ten Doğu'ya yapılan rihlelerin zirve dönemi olmuştur.

Endülüsle ilgili en temel rical kitapları olan ve Endülüs Emevî Devleti'nde yaşamış biyografilere yer veren İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*'ü ile Humeydî'nin *Cezvetü'l-muktebis fî târîh-i ulemâi'l-Endelüs* adlı eseri rihle açısından incelendiğinde tespit edebildiğimiz kadarıyla ilkinde rihle yaptığına dair bilgi bulunan 83 muhaddis zikredilirken ikincisinde ise 65 muhaddis yer almaktadır. Bu muhaddisler hakkında yaptığımız ayrıntılı inceleme söz konusu biyografilerin Endülüs Emevî Devleti dönemindeki rihlelerin çeşitleri, rihle yapılan merkezler,

[98] Habil Nazlıgül, "Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rıhle fî Talebi'l-Hadis)," **Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C: VI, sy. 11, 2013, s. 16.
[99] Hatîb el-Bağdâdî, **er-Rihle fî talebi'l-hadis**, s.17; Nazlıgül, "Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları," s. 17.
[100] Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, Thk. Nureddin Itr, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1986, s. 246.
[101] Karnî, **Medresetü'l-hadis**, s. 281.

rihlenin ekonomik ve sosyal boyutu gibi konularda önemli bilgiler ihtiva ettiğini göstermektedir. Aşağıda bu konuları başlıklar halinde incelemek faydalı olacaktır.

2.2. Endülüs Dışına Yapılan Rihleler

2.2.1. Rihle Güzergâhı ve Öne Çıkan İlim Merkezleri

İslam dünyasının en batısında bulunan Endülüs'teki ilim talebelerinin çok uzak mesafedeki Doğu'ya nasıl rihle yaptıkları üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Endülüs'ten Doğu'ya gitmek isteyen bir ilim talebesi için deniz yolu ve kara yolu olmak üzere iki ulaşım yolu bulunmaktadır. Tarih kitapları en çok kullanılanın deniz yolu olduğunu, zorlukları ve mesafenin uzunluğu sebebiyle kara yolunun deniz yoluna göre daha az kullanıldığını göstermektedir.[102]

Gerek deniz yolu gerekse kara yolu takip edilerek yapılan rihlelere bakıldığında Endülüslülerin Kuzey Afrika şehirlerine uğrayarak Hicaz bölgesine geçtikleri, ardından geniş rihle yapanların Irak, Bilâdüşşâm ve Yemen'e uğrayarak en son Maveraünnehir bölgesine ulaştıkları anlaşılmaktadır. Bu bölgeler arasından Endülüslülerin yoğun olarak rihle yaptıkları merkezler ise Kayrevan, Mısır, Mekke, Medine ve Irak'tır. Bu merkezleri ikinci sırada Bilâdüşşâm bölgesi takip ederken nadir de olsa Yemen ve Horasan'a kadar uzanan rihleler de bulunmaktadır. İbnü'l-Faradî ve Humeydî'nin eserlerinde rihle yaptığı merkezlere dair bilgi bulabildiğimiz toplam 97 muhaddisin biyografisi, Endülüslülerin rihle coğrafyası hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

[102] Ali Ahmed, **el-Endelüsiyyûn ve'l-Meğaribe fî Bilâdi'ş-Şam**, Dımaşk, Dâru Tlasdar, 1989, s. 117-125.

Rihle Yapılan Bölge	Rihle Yapan Muhaddis Sayısı
Hicaz	67
Mısır	61
Irak	32
Kayrevan	27
Bilâdüşşâm	15
Yemen	7
Horasan	2

Tablo 2.1: Rihle Yapılan Bölgeler ve Rihle Yapan Muhaddis Sayısı.

2.2.1.1. Hicaz

Yukarıdaki tablo göstermektedir ki Endülüslü hadis öğrencilerinin en çok rihle yaptığı merkezlerin başında Hicaz bölgesi gelmektedir. Mekke'nin en çok ziyaret edilen şehir olması hiç kuşkusuz onun hac mekânı olmasından kaynaklanmaktadır. Hac vazifesini yerine getirmek, bununla birlikte İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinden hac mevsiminde Mekke'ye gelen âlimlerden ders almak amacıyla Endülüslüler Mekke'yi rihle yapılacak merkezlerin başında görmüşlerdir. Rihle sebepleri başlığında haccın rihledeki fonksiyonunu incelerken vereceğimiz bilgiler Mekke'nin rihle merkezleri arasındaki konumunu detaylı bir şekilde ortaya koyacağı için burada bu kadarıyla yetinilecektir. Medine ise Hz. Peygamber'in yurdu, sahabe ve tâbiûnun yaşadığı şehir olması sebebiyle Endülüslüler için öncelikli rihle mekânı olmuştur. Endülüs'ten Doğu'ya yapılan en erken tarihli rihlelerin Medine'ye olduğu görülmektedir ki bunda Medine'nin Hz. Peygamber'in yurdu olmasının yanı sıra İmam Mâlik'in yaşadığı şehir olmasının da büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Endülüslüler İmam Mâlik ile görüşmek ve ondan *Muvatta*'ı dinlemek için çok erken dönemlerde Medine'ye rihle yapmışlar, İmam Mâlik'in vefatından sonra da onun öğrencilerine rihle yapmayı sürdürmüşlerdir.[103]

[103] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 224-225, 353-354, 443, C: II, s. 11, 123-124.

2.2.1.2. Mısır

Endülüslülerin Mekke ve Medine'den sonra en çok rihle yaptıkları merkezin Mısır olduğu görülmektedir. Coğrafi olarak İslâm dünyasının doğu ve batısını birbirine bağlayan stratejik bir konumda yer alması sebebiyle Mısır, Kuzey Afrika ile Doğu arasında köprü vazifesi gören bir geçiş coğrafyasıdır. Doğu'ya rihle yapmak isteyen Endülüslü bir ilim yolcusunun Mısır'dan geçmemesi söz konusu değildir. Bunun dışında İmam Mâlik'in görüşlerini benimseyen ve Mâlikîliğin oldukça yaygın olduğu Mısır Endülüslüler için fikri yakınlık dolayısıyla da tercih ettikleri bir merkez konumundadır. [104]

Mısır'ın önemli şehirlerinden İskenderiye de ilim yolcularının uğrak noktalarından biri olmuştur. Afrika ve Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biri olan, Nil deltasının batı kenarında yer alan İskenderiye; Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların birleştiği noktada önemli bir ticaret ve ulaşım merkezidir.[105] Aynı zamanda İskenderiye, İslam'ın Kuzey Afrika'ya girişinden itibaren büyük bir grubun ribat görevini yerine getirdiği sınır bölgelerinden (sagr/ sugûr)[106] biri olmuştur. Müslümanlar ilk dönemlerden itibaren ribâtlarda ikamet etmeyi bir cihâd, burada yaşarken ölmeyi ise şehitlik olarak kabul etmişlerdir.[107] Ribâtlar askeri eğitim noktaları olmakla kalmamış, buralarda askeri eğitimin yanı sıra ibadete ve ilmî faaliyetlerin yapılmasına da önem verilmiştir.[108] İskenderiye de özellikle Endülüs ve Mağrib bölgesindeki Müslümanlar için gitmeyi arzu ettikleri bir mekân konumunda olmuştur. Rihle için yola çıkan Endülüslülerin bir kısmı gidiş ve

---

[104] Sam Isaac Gellens, "The External Perspective: Talab al-ʿIlm, The Spanish ʿUlamā' and Egypt," **In Scholars and travellers: The Social History of Early Muslim Egypt: 218-487/ 833-1094, Ann Arbor, Michigan, University Microfilms International**, 1992, s. 48-52; el-Hüseyin b. Muhammed Şevât, **Medresetü'l-hadis fi'l-Kayrevan,** I-II, Riyad, ed-Dârü'l-Âlemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991**,** s. 428.

[105] Eymen Fuâd Seyyid, "İskenderiye," **DİA**, C: XXII, s. 574.

[106] Sugûr, darülislam adı verilen islam ülkesiyle darülharp denilen gayri müslim ülkeleri birbirinden ayıran sınır bölgelerine ve geçiş noktalarına verilen addır. Denizden gelmesi muhtemel düşman saldırılarına karşı açık olan Müslümanlara ait sahil şehirleri için de "sagr" kelimesi kullanılmıştır. Sınır boylarında inşa edilen müstahkem yapılara "ribât", cihad sevabı almak için ribâtlarda toplanan gönüllü askerlere de "murâbıt" adı verilmiştir. Hz. Ömer döneminde başta Suriye sahilindeki merkezler olmak üzere sınır şehirleri birer ribat sayılmıştır. Bkz. Câsim Avcı, "Sugûr," **DİA**, C: XXXVII, s. 473; İsmail Yiğit, "Ribat," **DİA**, C: XXXV, s. 76.

[107] Muhammed b. Azzûz, **Ulemâu'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî Mecâlis'l-Hâfız Ebû Tâhir es-Silefî bi'l-İskenderiyye**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2011, s. 8.

[108] İsmail Yiğit, "Ribat," **DİA**, C: XXXV, s. 76.

dönüşte olmak üzere iki defa İskenderiye'ye uğramışlar, aralarında ribât görevi ile şereflenmek ve aldıkları ilmi vermek için İskenderiye'de kalıp orayı vatan edinmeyi tercih edenler olmuştur.[109]

2.2.1.3. Irak

Endülüslülerin yoğun olarak rihle yaptığı bir diğer önemli bölge Irak'tır. Endülüslüler III/IX. yüzyıldan itibaren Bağdat başta olmak üzere Basra ve Kûfe gibi Irak şehirlerine rihle yapmışlar ve bu rihleler IV/X. yüzyılda kesintiye uğramadan devam etmiştir. Irak şehirleri arasında Bağdat'ın Endülüslüler için önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Nitekim Doğu İslâm dünyasında Emevîlerin yerine Abbâsîlerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte İslâm tarihinde büyük değişiklikler yaşanmıştır. Abbâsîler, hilafet merkezi olarak Suriye yerine Irak'ı tercih etmişler, devletin kurucusu Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/774-775) Dicle kıyısında kurduğu Bağdat şehrini hilafetin başşehri olarak ilan etmiştir.[110] Hilafet merkezinin Dımaşk'tan Bağdat'a taşınması siyasi alanda olduğu gibi ilmî alanda da önemli sonuçlar doğurmuştur. Bağdat, Abbâsî halifelerinin ilme ve âlimlere verdiği destek ile kısa süre içerisinde dünya ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.[111]

Endülüslülerin Irak'a yaptığı rihleler devletler arasındaki siyasi düşmanlığın ilmî alışverişe engel olmadığının bir göstergesi sayılabilir. Abbâsî Devleti, Endülüs Emevî Devleti'nin en büyük siyasi düşmanı olsa da iki devlet arasındaki ilmî irtibat hiçbir zaman kopmamış, ilim öğrencileri gittikleri bölgelerde rahatça ikâmet edebilmiş, âlimlerin arasına karışarak ilmî faaliyetlerini kolaylıkla sürdürebilmişlerdir.

2.2.1.4. Kayrevan

Kayrevan da Endülüslülerin Kuzey Afrika bölgesinde rihle yaptıkları önemli bir merkezdir. "Ordu", "ordugâh" anlamında kullanılan Kayrevan, Emevî halifesi

[109] Azzûz, **Ulemâu'l-Mağrib,** s. 9.
[110] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler," **DİA**, C: I, s. 34.
[111] Abdülkerim Özaydın, "Bağdat," **DİA**, C: IV, s. 437.

Muâviye'nin görevlendirdiği Ukbe b. Nâfi'(ö. 62/681-682) tarafından 50/670-671 yılında kurulmuştur.[112] Kayrevan'daki ilmî faaliyetlerin tâbiûn döneminden itibaren başladığı bilinmektedir. Fetih için gelenler olmakla birlikte, ilim ve kalemle cihad etmek için Kayrevan'a gelen pek çok tâbiîn Kayrevan'ı yurt edinmiş, gerek inşa ettikleri mescid ve küttâblarda gerekse evlerinde yürüttükleri faaliyetlerle Kayrevan'ı Kuzey Afrika'nın ilim başkenti haline getirmişlerdir.[113] Şehrin kuruluşunun ardından ilk iş olarak inşa edilen "Mescid-i Kebîr" ibadet merkezi olmasının yanı sıra şehrin en önemli ilim merkezi olmuştur.[114]

Kayrevan'daki ilmî hayatın canlanmasına katkı sağlayan en önemli faaliyetlerden biri ise Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in Şam'dan Kayrevan'a gönderdiği "aşere heyeti" dir.[115] Halife, tâbiûn arasından seçerek oluşturduğu bu on kişilik heyeti Kayrevan'a ilim öğretmek amacıyla göndermiştir. Kayrevan valisi olarak görevlendirdiği İsmâil b. Ubeydullah başkanlığındaki aşere heyeti, Kayrevan başta olmak üzere Kuzey Afrika'da İslâm'ın ve özellikle hadis ilminin yerleşmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.[116]

Kayrevan'ın ilmin merkezi haline gelmesinde Doğu'dan gelen heyetlerin ve âlimlerin etkisi olduğu gibi Kayrevan'dan Doğu'ya giden ve öğrendikleri ilmi Kayrevan'a getiren âlimlerin de büyük etkisi olmuştur. Kayrevanlılar I./VII. yüzyılın sonlarından itibaren Doğu'ya rihle yapmaya başlamışlardır. Mısır, Irak ve Mekke Kayrevanlıların en çok rihle yaptıkları merkezler olmakla birlikte İmam Mâlik ve öğrencilerinin temsil ettiği Medine ekolü, Kayrevan'ı en çok etkileyen Mâlikî ekol olmuştur. Hatta o derece ki Kayrevan, Medine Mâlikî medresesinin en kuvvetli şubesi haline gelmiştir.[117] İmam Mâlik'e öğrenci olmak için pek çok Kayrevanlı

---

[112] Nadir Özkuyumcu, "Kayrevan," **DİA**, C: XXV, s. 88.

[113] Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî Ebü'l-Arab, **Tabakatu ulemâi İfrikıyye**, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, t.y., s. 18-27; **Mevkıü'l-Kayrevan fi's-sekâfeti'l-İslâmiyye min Târihi't-Te'sîs ile'l-Yevm (ed-Din ve'l-Edeb)**, Kayrevan, Vizâretü't-Ta'lîmi'l-Âli ve'l-Buhûsi'l-İlmî Câmiatü'z-Zeytûne Merkezü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Kayrevan, 2010, s. 371.

[114] Azzûz Şevâlî, el-Hâdî Rûşî, **Tabakâtü'l-muhaddisîn bi'l-Kayrevan**, Tunus, Dâru Sahnûn, 2014, s. 17-18.

[115] Aşere heyeti şu kişilerden oluşmaktadır: Mevheb b. Hayr el-Meâfirî, Hibbân b. Ebû Cebele, İsmâil b. Ubeydullah el-Kureşî, İsmâil b. Ubeyd el-Ensârî, Talk b. Ca'bân, Bekr b. Sevâde el-Cüzzâmî, Abdurrahman b. Rafi' et-Tenûhî, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezîd el-Meâfirî el-Hubulî, Sa'd b. Mes'ûd et-Tücîbî, Cu'sul b. 'Ahân er-Ruaynî. Bkz. Ebü'l-Arab, **Tabakatu ulemâi İfrikıyye**, s. 20-21.

[116] Ebü'l-Arab, **Tabakatu ulemâi İfrikıyye**, s. 20-21.

[117] Şevât, **Medresetü'l-hadis,** s. 424-425.

Medine'ye rihle yapmış ve *Muvatta*'ın Kuzey Afrika'ya girişini sağlamışlardır. Kayrevanlı Ali b. Ziyâd, *Muvatta*'ı Afrika'ya getiren ilk kişi olmuştur.[118]

Önemli bir ilim merkezi haline gelen Kayrevan ile Endülüs arasındaki bağlantı da oldukça kuvvetli ve derindir. Endülüslü hadis öğrencileri için Kayrevan'ı cazip hale getiren pek çok sebep bulunmaktadır. Kayrevan'ın coğrafi konumu bu sebeplerin en başında gelmektedir. Endülüs'ten hac ve ilim talebi için Doğu'ya gitmek üzere rihleye çıkan bir öğrenci için Kayrevan, yol güzergâhında yer alan, uğramadan geçemeyeceği bir merkez konumundadır. Endülüs ile Kayrevan arasındaki bağlantıyı kuvvetlendiren diğer bir sebep ise fıkhî mezhep birlikteliğidir. Hem Kayrevan hem de Endülüs'te ilmî hayatın temelini Malikî mezhebi oluşturmaktadır. Her iki bölgenin Mâlikî mezhebinin usul ve yöntemlerini benimsemesi iki bölge arasındaki ilmî alışverişin güçlü olmasını sağlamıştır.[119]

2.2.1.5. Bilâdüşşâm

Kayrevan, Mısır, Mekke, Medine ve Irak gibi en çok rihle yapılan merkezlerden olmamakla birlikte ricâl kitapları Endülüslülerin başta Dımaşk olmak üzere Bilâdüşşâm bölgesindeki şehirlere de rihle yaptıklarını göstermektedir. Endülüslü hadis öğrencilerinin rihle için Bilâdüşşâm'ı tercih etmelerinde pek çok sebep etkili olmuştur. Endülüs'ü fetheden ve oraya yerleşen Araplar, Şam bölgesinden gelen Araplardır. Bu hususu göz önünde bulundurunca iki bölge arasındaki bağlantının güçlü ve derin olmaması mümkün değildir. Endülüs ve Bilâdüşşâm arasındaki bu özel bağlantıyı "duygusal bağlantı" olarak isimlendirmek mümkündür. Endülüs'e gelen Şamlılar memleketlerine duydukları özlem ve hasret sebebiyle yerleştikleri bölgelere Şam şehirlerinin adını vermişlerdir. Örneğin; Gırnata'yı "Endülüs'ün Dımaşk'ı", İşbîliye'yi "Endülüs'ün Humus'u" olarak isimlendirirken Ceyyân'a Kınnesrîn, Şezûne'ye Filistin demişlerdir.[120] Aradaki bu duygusal bağın da etkisi ile Endülüs ve Bilâdüşşâm arasındaki ilmî irtibat kopmamış,

[118] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik,** C: III, s. 65-110, 291-324.
[119] Şevât, **Medresetü'l-hadis,** s. 219.
[120] Muhammed b. Azzûz, **el-Muhaddisûne'l-Megâribe fî Dımaşk**, Dârülbeyza, Merkezü't-Türâsi's-Sekâfî el-Mağribî, Beyrut, Dârü İbn Hazm, 2010**,** s. 8.

Şam bölgesinin önemli şehirleri Endülüslülerin rihle yaptığı merkezler arasında yer almıştır.[121]

2.2.2. Rihle Çeşitleri

Endülüslü muhaddislerin Doğu'ya yaptıkları rihleleri aşağıdaki haritada daha net görüleceği üzere dört grupta incelemek mümkündür. Birinci grup muhaddisler Endülüs'ten çıkıp Kuzey Afrika'nın iki önemli merkezi olan Kayrevan ve Mısır'a uğrayıp geri dönen veya buralarda vefat eden muhaddislerdir. İkinci grup muhaddisler, Kuzey Afrika'nın ardından Hicaz bölgesine geçip Mekke'de hac vazifesini yerine getirdikten sonra rihle coğrafyasını genişletmeden Endülüs'e dönerken, üçüncü grupta yer alan muhaddisler ise Hicaz bölgesinin ardından Irak veya Bilâdüşşâm bölgesine geçerek daha geniş kapsamlı rihleler gerçekleştirmişlerdir. Dördüncü grup olarak değerlendirdiğimiz muhaddisler ise Hicaz, Irak ve Bilâdüşşâm bölgesi ile yetinmeyip Yemen veya Horasan'a kadar uzanan çok geniş kapsamlı rihleler yapan muhaddislerdir. Bu dört grup rihle içerisinden aşağıdaki grafikte görüleceği üzere Kuzey Afrika rihleleri ile Yemen ve Horasan bölgesine yapılan rihleler azınlıkta olup Hicaz bölgesine yapılan rihleler ile Irak ve Biladüşşâm bölgesine yapılan rihleler, rihlelerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu gruplar için çok sayıda örnek vermek mümkünse de bu bölümde, bahsi geçen rihleleri en güzel örnekleyen birkaç biyografi ile yetinilecektir.

[121] Ali Ahmed, **el-Endelüsiyyûn ve'l-Megaribe,** s. 61-64.

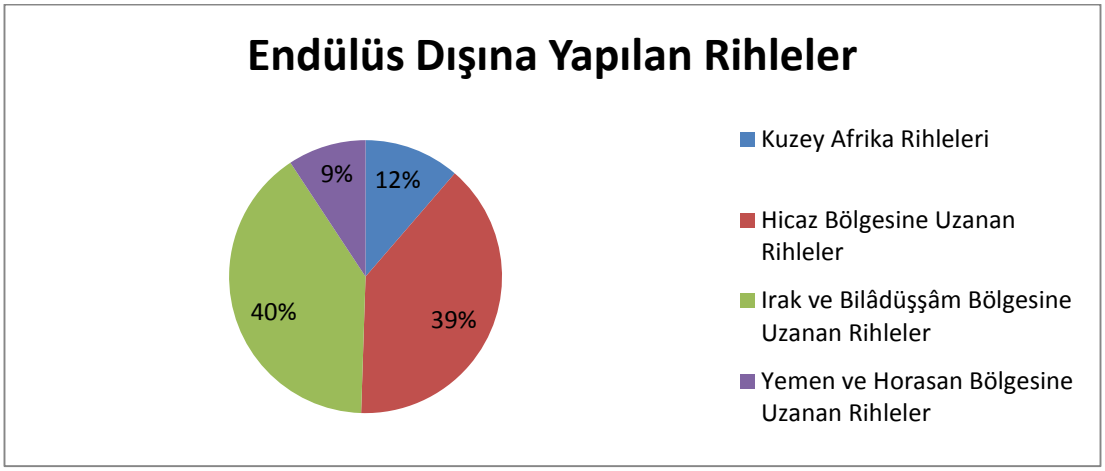

Grafik 2.1: Endülüs Dışına Yapılan Rihlelerin Bölgelere Göre Yüzdelik Dağılımı.

2.2.2.1. Kuzey Afrika ile Sınırlı Kalan Rihleler

Endülüslü muhaddislerin bir kısmı Kayrevan ve Mısır gibi Kuzey Afrika şehirlerine rihle yapmış, Hicaz bölgesine inmeden Endülüs'e geri dönmüşler veya bu bölgelerde vefat etmişlerdir. Fakat bu rihlelerin sayısı az olup Endülüs'ten yapılan rihleler arasındaki oranı %12 ile sınırlı kalmıştır. Nitekim Endülüs'ten rihle yapmak üzere yola çıkan bir hadis öğrencisinin hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a girmeden Endülüs'e dönmesi nadir rastlanan bir durumdur.

Yahyâ b. Haccâc (ö. 263/876-877) ve Ahmed b. el-Velîd (ö. ?) Kuzey Afrika bölgesine rihle yapan muhaddislerdir. Onlar, Endülüs'te Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'den ilim elde ettikten sonra Kayrevan'a rihle yapmış, şehrin önde gelen âlimi İmam Sahnûn'dan (ö. 240/854-855) ders almışlardır. Kayrevan'a yaptıkları bu rihlelerin ardından Endülüs'e dönen Yahyâ b. Haccâc ve Ahmed b. el-Velîd burada vefat etmişlerdir.[122] Benzer şekilde İsmâil b. Ahmed el-Hicârî (ö. ?) ve Mervan b. Muhammed el-Esedî (ö. 440/1048-1049'dan önce) de Kayrevan'a rihle yapan ve Hicaz bölgesine geçmeyen muhaddislerdendir.[123]

[122] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 62-63, C: II, s. 226; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 210-554.
[123] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 228-229, 506.

Kayrevan'a rihle yapan muhaddislerin yanı sıra Kuzey Afrika Bölgesi'nde Mısır'a kadar ilerleyip buradaki ilmî faaliyetlerinin ardından Endülüs'e dönen veya Mısır'da vefat eden muhaddisler de olmuştur. Örneğin; Muhammed b. Ebû Huceyre (ö. 293/905-906) bu isimler arasındadır. O, ilim tahsil etmek için gittiği Mısır'da dönemin önemli âlimlerinden olan Yûnus b. Abdüla'lâ'dan (ö. 264/877-878) ders almış, 293/905-906 yılında burada vefat etmiştir.[124] Aynı şekilde Halef b. Îsa b. Saîd (ö. ?) de Mısır'a rihle yapan muhaddislerdendir. O, Endülüs'teki ilk tahsilinin ardından Mısır'a gitmiş, buradaki ilmî faaliyetlerinin ardından Endülüs'e dönerek Veşka'da kadı olarak görev yapmıştır.[125] Hazm b. Vehb (ö. 312), Muhammed b. Mühelhil (ö. 328/939-940) ve Muhammed b. Reşîk (ö. ?) de Mısır'a rihle yapan diğer Endülüslü muhaddislerdir.[126]

2.2.2.2. Hicaz Bölgesine Uzanan Rihleler

Hicaz bölgesine uzanan rihleler Endülüs rihleleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Endülüslü muhaddislerin bir kısmı Kuzey Afrika'daki ilim merkezlerine uğradıktan sonra Hicaz bölgesine geçerek Mekke ve Medine'de hac vazifesini yerine getirip ilmî faaliyetlerde bulunmuş, ardından Endülüs'e geri dönmüşlerdir. Muhammed b. Futays b. Vâsıl el-Gâfikî (ö. 319/931-932) bu isimlerden biridir. O, İlbîreli olup Endülüs'te aldığı eğitimin ardından 257/870-871 yılında rihle yapmıştır. Kuzey Afrika şehirlerini dolaştıktan sonra Mekke'ye girmiş, burada önemli hadis âlimleriyle görüşüp rivayetlerini dinlemiştir. Doğu'da uzun yıllar geçiren ve yaklaşık iki yüz hocadan hadis dinleyen Muhammed b. Futays, rihlesinden âlî isnadlar ile dönerek Endülüs'ün önemli hadis âlimlerinden biri haline gelmiştir.[127]

Hicaz bölgesine rihle ile yetinen bir diğer dikkat çekici isim Abdurrahmân b. Ubeydullah b. Mûsâ (ö. 369/979-980)'dır. O, Endülüs şehirlerini dolaşıp Kurtubalı âlimlerden ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, Mısır, Mekke ve

[124] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 29; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 80.
[125] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 301-302; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed el-Endelüsî Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs,** I-II, Thk. İbrâhim el-Ebyârî, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısrî, Beyrut, Darü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989, C: I, s. 355.
[126] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 86, 136, 285.
[127] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 56-58.

Medine'de çok sayıda önemli muhaddisten ders almıştır. Onun hadis dinlediği hocalarının sayısının dört yüzü aşmış olması, hoca ağının genişliğine delalet eder. İbnü'l-Faradî "Endülüs'te kimden hadis yazsam o kişi Abdurrahmân'dan hadis almış oluyordu." diyerek onun Endülüs'teki pek çok kişiye hocalık yaptığını haber vermektedir. Çok hadis toplamaya olan merakıyla birlikte farklı âlimlerden hadis dinleme tutkusu olan Abdurrahmân, bir hocadan sadece bir veya iki hadis rivayet etmekle yetinmiştir. [128]

Rihlelerinde benzer güzergâhı takip eden Muhammed b. Battâl b. Vehb el-Lûrkî (ö. 366/976-977), Muhammed b. İshâk b. Münzir el-Kurtubî (ö. 367/977-978) ve Muhammed b. İsmail b. Muhammed el-Ensârî (ö.394/1003-1004) de Hicaz bölgesinde çeşitli âlimlerle buluşup ilim öğrendikten sonra başka bir yere uğramadan Endülüs'e dönen muhaddisler arasında sayılabilir.[129]

Harita 2.1: Endülüs Dışına Yapılan Rihlelerin Çeşitleri.

Kaynak: http://islamicartandarchitecture.blogspot.com/2011/11/abbasid-architecture.html (erişim tarihi: 10.03.2019)

[128] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 353-354.
[129] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 101-102, 104-105, 142.

2.2.2.3. Irak ve Bilâdüşşâm Bölgesine Uzanan Rihleler

Endülüslü bazı âlimler Hicaz bölgesiyle yetinmeyip Irak'a rihle yapmışlardır. Bunlar arasında en dikkat çeken isimlerden birisi Muhammed b. Abdüsselâm b. Sa'lebe el-Huşenî (ö. 286/899-900)'dir. O, Endülüslü muhaddislerin çoğuna hocalık yapmış, dönemindeki hadis öğrencilerinin kendisinden müstağni olamadığı, Endülüs'te hadis ilminin yaygınlaşmasında büyük katkıları olan önemli bir hadis âlimidir. Huşenî, sahip olduğu büyük hadis birikimini Doğu'da hadis öğrenmek için dolaştığı yirmi beş senelik uzun rihlesi sayesinde elde etmiştir. 240/854-855 yılından önce rihleye çıkan Huşenî, Mısır'a yaptığı rihlenin ardından Mekke'ye giderek hac vazifesini yerine getirmiş, orada hadis ilmini tahsil etmiştir. Ardından Irak'a yaptığı rihlesinde Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855-856) ve akranlarından hadis dinlemiş, Basra'da da dönemin önde gelen isimlerinden ilim elde etmiştir. Endülüs'e beraberinde pek çok hadis imamının rivayetleri ile dönen Huşenî Endülüslü birçok öğrenciye hocalık yapmıştır. Onun Endülüs ricaline dair kaleme aldığı *"Tarihu'l-Endelüs"* adlı kitabı önemli bir kaynak konumundadır.[130]

Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr el- Kurtubî (ö. 328/938-939)'nin rihlesi de Irak'a uzanan rihleler arasındadır. O, İlk eğitimini babasının yanı sıra Kâsım b. Asbağ, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, ve Bakî b. Mahled gibi önemli isimlerin yanında tamamladıktan sonra 294/906-907'de Doğu'ya rihle yapmak üzere yola çıkmıştır. Rihlesi dört yıl dört ay süren Muhammed b. Kâsım, yol güzergâhındaki ilim merkezleri olan Kayrevan, Trablus ve İskenderiye'ye uğrayarak Mısır'a varmış, orada İmam Nesâî'ye öğrencilik yapmıştır. Mekke'ye geçerek dönemin âlimlerinden ders aldıktan sonra Irak bölgesine girmiş, Dimyat, Basra, Kûfe ve Bağdat'a gidip Bağdat'ta İbn Ebû Şeybe'den ilim elde etmiştir. Girdiği şehirlerde kendisinden rivayette bulunduğu hocalarının sayısı yüz altmış üçtür. Ebû Muhammed el-Bâci onun için "Kurtuba'da ondan daha çok hadis bilen birini tanımadım." diyerek hadis ilmindeki derinliğini ifade etmektedir.[131]

[130] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 23-25; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 107-108.
[131] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 63-65.

Irak'a rihle yapan isimlerden bir diğeri Ömer b. Abdülmelik b. Süleymân (ö. 356/966-967)'dır. Kurtuba'da Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ'dan ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapan Ömer b. Abdülmelik, Mekke'de İbnü'l-A'râbî'den hadis dinlemiş, ardından Irak'a girerek Bağdat'ta muhaddislerin meclislerine katılmıştır. Basra'da Ebû Bekir b. Dâse'den Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini dinledikten sonra Endülüs'e dönerek burada birçok kişiye hadis okutmuştur.[132] Aynı şekilde Abdullah b. İsmâil b. Harb (ö. 380/990-991) da Kurtuba'daki ilk eğitiminin ardından Doğu'ya rihle yapmış, Kayrevan ve Mısır'da ilmî faaliyetlerde bulunduktan sonra Irak'a geçerek Bağdat'ta hadis dinlemiştir. Irak'tan sonra Endülüs'e geri dönen Abdullah b. İsmâil, hadis ilmindeki derin bilgisini burada aktarmıştır.[133]

Bir kısım muhaddisler ise Irak yerine Bilâdüşşâm bölgesine rihle yapmayı tercih etmişlerdir. Örneğin; Ahmed b. Avnillah b. Hudeyr (ö. 378/988-989) ilk eğitimini Kurtuba'da aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmış, Mısır ve Mekke'deki hadis âlimlerinden istifade ettikten sonra Bilâdüşşâm bölgesine geçmiştir. Sünnete olan sıkı bağlılığı ile tanınan ve insanlarla yalnız hadis dinlemek için bir arada bulunan İbn Avnillah, Dımaşk'ta çok sayıda hadis âliminden hadis rivayet etmiştir.[134] Bilâdüşşâm bölgesine rihle yapan muhaddislerden bir diğeri Halef b. Kâsım b. Sehl (ö. 393/1002-1003)'dir. O da Kurtuba'da aldığı eğitimin ardından 345/956-957'de Doğu'ya rihle yapmış, Mısır'da bir grup muhaddisten hadis dinledikten sonra Bilâdüşşâm bölgesindeki şehirleri dolaşarak ilim talebine devam etmiştir. Remle, Askalân, Beytülmakdis ve Dımaşk'ta muhaddislerle buluşup onlardan hadis rivayetinde bulunmuştur. Hac mevsiminde Mekke'ye giderek hem Mekkeli muhaddislerden hem de hac dolayısıyla farklı bölgelerden Mekke'ye gelen âlimlerden hadis dinleme imkânı elde etmiştir. Görüşüp kendisinden hadis yazdığı hocalarının sayısı iki yüz otuz altıyı bulmuştur.[135] İbn Abdilber onun için "Hadis ricâlini en iyi bilen âlimlerden biridir. Kendi döneminde "Endülüs'ün muhaddisidir." ifadesini kullanmaktadır.[136] Aynı şekilde Abdullah b. el-Velîd b. Sa'd (ö. 448/1056-1057) da 380/990-991 yılından önce rihle yapmak üzere yola çıkmış, Kayrevan,

[132] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 420-421.
[133] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 327.
[134] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 102.
[135] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 197-198.
[136] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 303-306.

Mısır ve Mekke'ye giderek hadis ilmini tahsil ettikten sonra Beytülmakdis'e geçmiş ve burada vefat etmiştir.[137]

Hem Irak bölgesi hem de Bilâdüşşâm bölgesine rihle yapan muhaddisler de olmuştur. Örneğin; Humeyd b. Sevvâbe el-Cüzzâmî (ö. ?) Doğu'ya yaptığı rihlesinde Mısır ve Bağdat'taki hadis âlimlerinden istifade ettikten sonra Dımaşk'a gitmiş ve buradaki muhaddislerden de rivayette bulunmuştur.[138] Endülüs'ün iki meşhur muhaddisi Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh'ın rihleleri de benzer şekilde hem Irak hem de Bilâdüşşâm bölgesini kapsamaktadır.[139]

2.2.2.4. Yemen ve Horasan Bölgesine Uzanan Rihleler

Sayıca az olmakla birlikte rihle coğrafyasını oldukça geniş tutan, hadis öğrenme talebiyle İslâm dünyasının büyük bir bölümünü dolaşan muhaddisler de olmuştur. Abdülazîz b. Abdülmelik (ö. 363/973-974) bu isimlerden biridir. Kurtuba'da birçok âlimden ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, Irak'a girerek bölgenin âlimlerinden ders almıştır. Ardından Horasan'a giden Abdülazîz b. Abdülmelik orada çok sayıda rivayet yazmıştır. Hatta onun bu vesileyle "Amîdüddevle" olarak adlandırılan Belh şehrinin sahibi genç sultan Nûh b. Nasr es-Sâmânî ile arkadaşlık kurduğu kaynaklarda yer almaktadır.[140]

Horasan bölgesine rihle yapan bir diğer isim Muhammed b. Sâlih el-Meâfirî (ö. 378/988-989)'dir. Kurtuba'da Kâsım b. Asbağ ve diğer önemli Kurtuba âlimlerinden ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmıştır. Mekke'de İbnü'l-A'râbî (ö. 341/952-953) başta olmak üzere pek çok âlimden ders aldıktan sonra Irak'a girmiş ve Iraklı muhaddislerden çok sayıda hadis yazmıştır. "Kettâbetü'l-hadîs" olarak anılan Muhammed b. Sâlih, Irak'ın ardından Horasan'a giderek Buhara'yı vatan edinmiş ve vefat edene kadar uzun yıllar orada ikâmet etmiştir.[141]

---

[137] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 381.
[138] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 182-183.
[139] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 143-145, C: II, s. 25-27; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, I-XV, Thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003, C: VI s. 521-528.
[140] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 368-369.
[141] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 119-120.

Benzer şekilde Abdüsselâm b. Yezîd b. Gıyâs el-Lahmî (ö. 350/961-962'den önce), Kurtuba, İşbîliye ve İlbîre gibi şehirleri dolaşıp ilk eğitimini Endülüs'te tamamladıktan sonra Doğu'ya rihle yapmıştır. Muhammed b. Sâlih örneğinde olduğu gibi o da Mekke'de İbnü'l-A'râbî (ö. 341/952-953) ve diğer Mekkeli âlimlerden rivayetler dinlemiştir. Hadis yazmak için uzun yıllar Mekke'de kalmış, ardından Yemen'e gitmiştir. Abdüsselâm b. Yezid'in ilme olan iştiyakı o derece yüksektir ki Yemen'de tanıştığı arkadaşı Abdüsselâm b. es-Semh eş-Şâfiî (ö. 387/997-998) onun Doğu'da uzun süre kalmasını eleştirip artık Endülüs'e dönmesi için nasihatlerde bulunduğunda ona şu cevabı vermiştir: "Bağdat'a girip hadis, lügat ve şiir yazmadan, ardından Şam'a geçip orada hadis yazıp dinlediğim rivayetleri anlatmadan Endülüs'e dönmem. Ancak bunları yaparsam Endülüs'e geri dönerim." Ne var ki arkadaşı Abdüsselâm b. es-Semh Yemen'den Mısır'a geçerken kendisi Yemen'de kalan Abdüsselâm b. Yezid, Irak ve Bilâdüşşâm bölgesine gitme hayallerini gerçekleştiremeden 350/961-962 yılından önceki bir tarihte Yemen'de vefat etmiştir.[142]

Yemen'e kadar uzanan geniş rihle sahiplerinden bir diğeri ise Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Müferric (ö. 380/990-991)'dir. Önemli bir muhaddis olan Muhammed b. Ahmed'in hadis ilmi için gezmediği bölge, girmediği şehir kalmamıştır. Kurtuba'da aldığı eğitimin ardından 337/948-949 yılında Doğu'ya rihle yapmış, Mısır ve İskenderiye'nin ardından Hicaz'a geçerek Mekke, Medine ve Cidde'de hadis âlimlerine talebelik yapmıştır. Bilâdüşşâm bölgesinin şehirlerini de dolaşan Muhammed b. Ahmed, Beytülmakdis, Dımaşk, Gazze, Askalân, Taberiye, Beyrût, Trablusşâm, Sayda, Sûr, Kayseriye ve Remle'yi ziyaret etmiş, Şam bölgesiyle de yetinmeyip Yemen'in San'a şehrine giderek oradaki hadis âlimlerinin de ders halkalarına katılmıştır. Öyle ki girdiği şehirlerde karşılaştığı ve kendilerinden rivayette bulunduğu hocalarının sayısı iki yüz otuzu bulmuştur.[143]

Endülüs dışına yapılan bu rihleler zaman açısından incelendiğinde ise aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere rihlelerin en yoğun gerçekleştirildiği zaman diliminin IV/X. yüzyıl olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim incelediğimiz toplam 97

[142] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 376-377.
[143] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 122-124; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 61.

muhaddis arasından 76'sının vefat tarihi bilinmektedir. Vefat tarihlerinden hareketle bu 76 muhaddisten 4'ünün II/VIII. yüzyılda, 21'inin III/IX. yüzyılda, 51'inin ise IV/X.yüzyılda rihle yaptığını söylemek mümkündür.

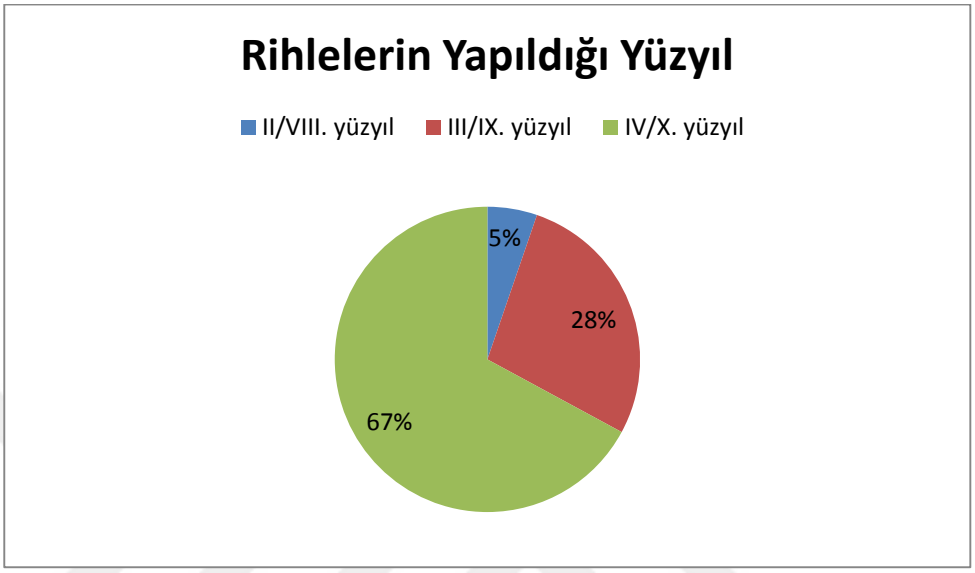

Grafik 2.2: Endülüs Dışına Yapılan Rihlelerin Yüzyıllara Göre Yüzdelik Dağılımı.

2.3. Endülüs İçinde Yapılan Rihleler

Endülüslü öğrencilerin Doğu'ya yaptıkları rihlelerle birlikte Doğu'dan Endülüs'e taşınan ilmî birikim, farklı şehirlerde yaşayan Endülüslü âlimler tarafından kısa zaman içerisinde geliştirilmiş ve yürütülen ilmî faaliyetler sonucunda Endülüs şehirleri birer ilmî merkez haline gelmiştir. Başta İbnü'l-Faradî'nin "*Târîhu ulemâi'l-Endelüs"* adlı eseri olmak üzere Endülüs ricâline dair bilgi veren kaynaklar incelendiğinde Endülüslü muhaddislerin Endülüs içerisinde rihle yapıp şehrin önde gelen hadis âlimlerinden ilim elde ettikten sonra Doğu'ya gittikleri görülmektedir. Özellikle taşra bölgesindeki hadis öğrencileri için merkez konumundaki şehirler ve bu şehirlerdeki âlimler cazip hale gelmiştir. Kurtuba, İşbîliye, Tuleytula, İlbîre ve Sarakusta aşağıdaki haritada belirtildiği gibi Endülüs içerisinde rihle yapılan önemli merkezler arasındadır.[144]

[144] Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet**, 3. bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, s. 152.

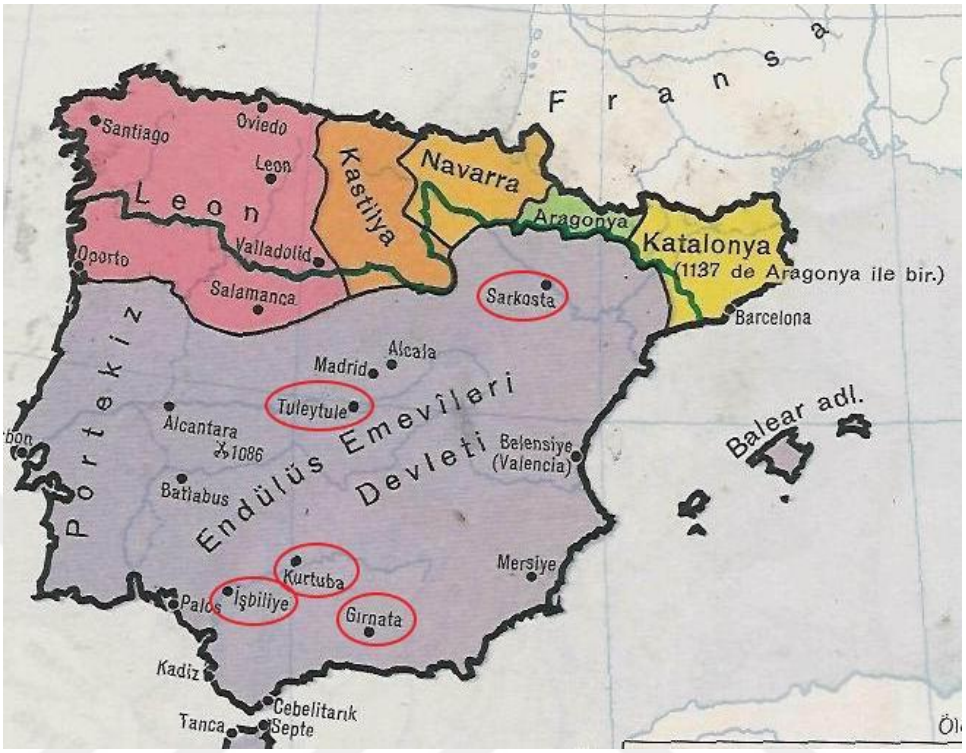

Harita 2.2: Endülüs İçinde Rihle Yapılan Merkezler.

Kaynak: http://www.tariharsivi.org/icerik/2321/index.php?yazar=285 (erişim tarihi: 10.03.2019)

Rihle yapılan şehirlerin başında Kurtuba gelmektedir. Kurtuba Endülüs'ün idari merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda ilmin de başkenti sayılmaktadır. İbn Atıyye el-Muhâribî'nin (ö. 541/1146-1147) şu beyitleri Kurtuba'nın ilmî önemini tarif eder niteliktedir:

"Kurtuba diğer şehirleri şu dördüyle geçti
Biri Kantaratü'l-Vâdî diğeri şehrin camisi
İkisi bunlardır, üçüncüsü ez-Zehrâ şehri
İlim ise dördüncüsü ki bu en büyük özelliği."[145]

Kurtuba'yı "İslâm'ın kubbesi" olarak tanımlayan Hicâri de Kurtuba hakkında şunları ifade etmektedir: "Kurtuba, Emevî Devleti döneminde İslâm'ın kubbesi, önde

[145] Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, **Fihrisu İbn Atıyye**, Thk. Muhammed Ebü'l-Efcân, Muhammed ez-Zâhî, 2. bs., Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983, s. 23; Adıgüzel, "XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat," s. 213.

gelen kişilerin toplanma mekânıydı. Rivayette bulunmak için rihle oraya yapılırdı... Endülüs'te Kurtuba, bedendeki baş mesabesindeydi."[146] Sahip olduğu bu ilmî şöhret sebebiyle Kurtuba, Endülüs'ün farklı şehirlerinden olan muhaddislerin Doğu'ya gitmeden önceki durakları olmuştur. Kurtuba dışındaki şehirlerde ikâmet eden muhaddislerin Kurtuba'ya gelip zamanlarındaki âlimlerden mesela Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Bakî b. Mahled, Muhammed b. Vaddâh, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Kâsım b. Asbağ gibi isimlerden ilim elde etmeden Doğu'ya gitmelerinin söz konusu olmadığı görülmektedir.

Endülüs içerisinden Kurtuba'ya gelen muhaddislerin sayısı burada zikredilmeyecek kadar çok olduğu için birkaç örnek vermekle yetinilecektir. Örneğin; Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (ö. 322/933-934) Ceyyânlı muhaddislerden olup Kurtuba'ya rihle yapmış ve oraya yerleşmiştir. Kurtuba'nın önemli muhaddislerinden olan Muhammed b. Vaddâh, Bakî b. Mahled, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'den hadis ilmini tahsil etmiş, ardından ilmî birikimini geliştirmek üzere Doğu'ya rihle yapmıştır.[147] Muhammed b. Abdullah b. Ayşûn (ö. 341/952-953) ise Tuleytulalı muhaddislerden olup ilk eğitimini Tuleytula'da Vesîm b. Sa'dûn ve Vehb b. Îsâ'dan aldıktan sonra Kurtuba'ya rihle yaparak Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ'dan hadis ilmini tahsil etmiştir. Kurtuba'daki eğitiminin ardından Doğu'ya rihle yapan Muhammed b. Abdullah, rihle dönüşü memleketi Tuleytula'ya gelerek vefat edene kadar burada ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür.[148] Muhammed b. Vesîm b. Ömer el-Kaysî'nin (ö. 352/963-964) de rihle yolu benzer bir karakter taşımaktadır. O da Tuleytulalı muhaddislerden biri olup ilk eğitimini Tuleytula'da babasından aldıktan sonra Kurtuba'ya rihle yaparak dönemin önde gelen isimlerinden hadis dinlemiştir.[149]

Sadece Ceyyân ve Tuleytula'dan değil Endülüs'ün diğer şehirlerinden de Kurtuba'ya rihleler yapılmaktadır. Daha önce zikri geçen, Doğu'ya yaptığı geniş rihle sayesinde Endülüs'e önemli bir hadis birikimi ile dönen Yahyâ b. Mâlik b. Âiz'in (ö. 375/985-986) de Doğu'ya gitmeden önce Endülüs içinde rihle yaptığı

[146] Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: I, s. 153; el-Karnî, **Medresetü'l-hadis**, s. 41-42.
[147] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 177.
[148] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 83-84.
[149] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 90.

görülmektedir. Tartûşeli (Tortosa) olan Yahyâ b. Mâlik orada ilk eğitimini aldıktan sonra Veşka'ya giderek bölgedeki âlimlerden ilim tahsil etmiş, ardından Kurtuba'ya giderek, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen, Ahmed b. Hâlid b. Yezîd ve Kâsım b. Asbağ gibi önemli isimlerden hadis dinlemiştir. Kurtuba'daki eğitiminin ardından Doğu'ya rihleye yapan Yahyâ b. Mâlik, elde ettiği geniş hadis birikimi ile önemli bir muhaddis olarak Kurtuba'ya dönmüştür.[150]

Yetiştirdiği önemli ilim adamları sayesinde İşbîliye şehri de hadis öğrencilerinin ülke içinde rihle yaptığı önemli merkezlerden biri olmuştur. Örneğin; "İbnü'l-Bâcî" olarak tanınan önemli muhaddis Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Şerîa (ö. 378/988-989) İşbîliyeli olup ilk eğitimini İşbîliyeli âlimlerden tamamlamıştır. Ardından Kurtuba'ya gidip önemli âlimlere öğrencilik yaptıktan sonra İlbîre'ye geçmiş ve eğitimine devam etmiştir. Bir dönem Kurtuba'da ders verdikten sonra memleketi İşbîliye'ye geri dönmüştür. İşbîliye'de olduğu müddetçe İbnü'l-Faradî'nin de aralarında bulunduğu pek çok Endülüslü hadis öğrencisi kendisine öğrencilik yapabilmek için İşbîliye'ye gelmişlerdir. İbnü'l-Faradî kendisinden Kurtuba'da rivayet dinledikten sonra biri 373/983-984 diğeri 374/984-985 yılında olmak üzere iki defa onun için İşbîliye'ye rihle yaptığını aktarmaktadır.[151]

Tuleytula da Endülüs'ün önemli ilim merkezleri arasında yer alır. Örneğin; Abdurrahmân b. Îsâ b. Muhammed b. Midrâc (ö. 363/973-974) Tuleytula'da aldığı eğitimin ardından Kurtuba'ya gitmiş ve önemli isimlere öğrencilik yapmıştır. Doğu'ya gerçekleştirdiği rihleden dönüşte memleketi Tuleytula'ya gelen Abdurrahmân b. Îsâ kendisine rihle yapılan önemli bir muhaddis olmuş ve vefat edene kadar birçok kişi Tuleytula'ya gelerek ondan hadis yazmıştır.[152]

Endülüs'ün bir diğer önemli ilim merkezi ise İlbîre'dir. Muhammed b. Futays b. Vâsıl el-Ğafikî (ö. 319/931-932) hadis öğrencilerinin kendisinden hadis dinlemek için İlbîre'ye rihle yaptıkları isimlerdendir. O, Kurtuba'ya rihle yapmış, Bakî b. Mahled, Abdullah b. Abdülmelik b. Habib ve Muhammed b. Vaddâh gibi isimlerden

[150] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 241-242.
[151] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 324-325.
[152] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 352.

ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yaparak orada da hadis âlimlerinden rivayette bulunmuştur. İbnü'l-Faradî döneminde Muhammed b. Futays ve Ahmed b. Mansûr için İlbîre'ye rihle yapıldığını, Ahmed b. Mansûr'un vefatından sonra ise isnad üstünlüğüne Muhammed b. Futays'ın sahip olduğunu aktarmaktadır.[153]

Sehl b. İbrâhim b. Sehl (ö. 387/997-998) ise İsticeli muhaddislerdendir. O, Kurtuba'ya rihle yapıp Kâsım b. Asbağ ve diğer Kurtubalı âlimlerden hadis dinledikten sonra 319/931-932 yılında İlbîre'ye rihle yapmış ve İlbîreli âlimlerinden rivayette bulunmuştur. Vefat edene kadar kendisini ibadete adayan Sehl b. İbrâhim'e birçok kişi öğrencilik yapmıştır.[154] Benzer şekilde Kâsım b. Asâkîr (ö. ?) de Kurtuba'da Ahmed b. Hâlid, Saîd b. Osman el-A'nâkî ve diğer âlimlerden ders aldıktan sonra İlbîre'ye rihle yapmıştır. İlbîre'de Muhammed b. Futays ve Ahmed b. Amr b. Mansûr'dan ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmıştır.[155]

2.4. Dışarıdan Endülüs'e Yapılan Rihleler

Endülüslü muhaddisler hadis ilmi için Doğu'ya giderken Doğu'dan ve İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinden Endülüs'e gelen hadis öğrencileri de olmuştur. Bu öğrencilerin sayısı çok olmayıp İbnü'l-Faradî ve Humeydî'nin eserlerinde tespit edebildiğimiz 13 isim yer almaktadır. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere bu isimlerin 6'sı Kuzey Afrika, 3'ü Irak, 3'ü Bilâdüşşâm, 1'i ise İran bölgesindendir.

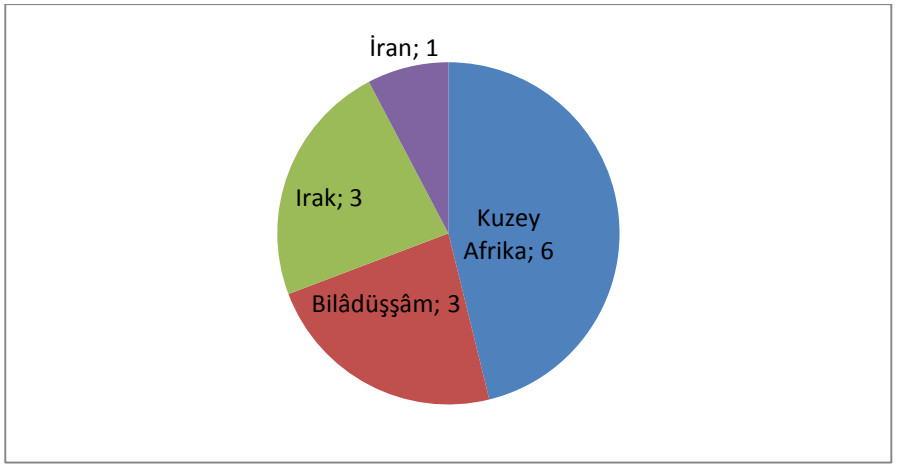

[153] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 56-58.
[154] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 263.
[155] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 465-466.

Grafik 2.3: Dışarıdan Endülüs'e Yapılan Rihleler.

Endülüs'e rihle yapan isimler arasında Sa'saa b. Sellâm eş-Şâmî (ö. 192/807-808) sayılabilir. Kaynaklarda ismi hadisi Endülüs'e ilk getiren kişi olarak geçen Sa'saa b. Sellâm Dımaşklı olup İmam Evzâî (ö. 157/774-775) ve diğer Şamlı muhaddislerden rivayette bulunmuştur. Rihle yaparak geldiği Mısır'da ilim elde ettikten sonra Endülüs'e gelmiş ve emir Hişâm b. Abdurrahmân (171-179/788-796) zamanına kadar Endülüs'teki ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür.[156] Kûfeli Zeyd b. el-Hubâb el-Uklî (ö. 203/818-819) de II/VIII. yüzyılda hadis öğrenmek için Endülüs'e giren isimler arasındadır. Doğu'da Muâviye b. Sâlih (ö. 158/774- 775), İbn Ebû Zi'b (ö. 159/775-776), Şu'be b. Haccâc (ö. 160-/776-777), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777-778), ve Mâlik b. Enes (179/794-795)'ten hadis dinlemiş, Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) ve Ebu Bekir İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849-850) gibi önemli isimlere hocalık yapmış, ardından hadis talebiyle Endülüs'e gelmiştir. Ahmed b. Hanbel onun için: "Hadis öğrenmek için Mısır ve Horasan'a rihle yapmıştır. Fakirliğe ne kadar çok sabretmiştir. Ondan Kûfe ve Bağdat'ta hadis yazdım. Endülüs'e hadis için gitti." demektedir.[157] İlim elde etmek amacıyla çok fazla şehir dolaşması sebebiyle "cevvâl" (çok gezen) olarak adlandırılan Zeyd b. el-Hubbâb'ın 203/818-819'da Kûfe'de vefat ettiği bilgisi onun Endülüs'ten memleketi Kûfe'ye döndüğüne işaret etmektedir.[158]

Ahmed b. el-Fadl b. Abbas el-Behrâmî ed-Dîneverî (ö. 349/960-961) ise İran bölgesinden Endülüs'e rihle yapmıştır. İran'ın Dînever bölgesinde dünyaya gelen Ahmed b. Fadl, ilim elde etmek gayesiyle rihle yapmış, Bağdat, Basra ve Şam'da muhaddislerden hadis dinlemiş, meşhur tarihçi İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923-924) ile görüşüp onun yanında kalmıştır. Ardından 341/952-953'de Endülüs'e gelen Ahmed b. el-Fadl, 349/960-961 yılında seksen iki yaşındayken Endülüs'te vefat etmiştir. İbnü'l-Faradî onun Endülüs'te büyük bir ilgiye mazhar olduğunu nakletmektedir.[159]

---

[156] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 278.
[157] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 315-317.
[158] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 219-222; Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis,** C: I, s. 374-375.
[159] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 111-112.

Endülüs'e Kuzey Afrika'dan rihle yapan muhaddislere ise Abdullah b. İbrâhim el-Emevî örnek verilebilir. O, Kuzey Afrika'nın Asîle şehrinden olup rihle yaparak Kayrevan'a gitmiş, orada ilim elde ettikten sonra Mısır, Mekke ve Irak'a rihle yapmış, girdiği bu bölgelerde birçok muhaddisten rivayette bulunmuştur. Onun Irak'tan sonraki durağı ise Endülüs olmuştur. Hadis ve fıkıh ilimlerindeki derin bilgisi ile tanınan Abdullah b. İbrâhim, vefat edene kadar ilmî faaliyetlerini Endülüs'te sürdürmüş ve 400/1009-1010 yılına yakın bir tarihte Endülüs'te vefat etmiştir.[160] Ömer b. Vehb el-Gâfikî (ö. ?) ise Kuzey Afrika'nın Cezîre bölgesinden olup ülkesinde çıkan fitne sebebiyle Endülüs'e gelmiş ve vefat edene kadar Kurtuba'da ikamet etmiştir.[161]

Ubeydullah b. Ömer (ö. 360/970-971) ve Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim b. Ebû Bürde eş-Şafiî (ö. 373/983-984) ise Irak'tan Endülüs'e rihle yapan isimler arasındadır. Ubeydullah b. Ömer, Rakka, Halep, Dımaşk, Remle, Mekke ve Mısır'da pek çok muhaddis ve fakihten istifade ettikten sonra 347/958-959'da Endülüs'e gelmiş, Endülüs halifesi II. Hakem'in (350-366/961-976) misafiri olarak Medînetüzzehrâ'da kalmış ve halife ile yakın ilişki içerisinde bulunmuştur. Halife II. Hakem ona rahat bir çalışma ortamı sağlarken o da vefat edene kadar birçok farklı alanda halife için kitap te'lif etmeye devam etmiştir.[162] Muhammed b. Ahmed de benzer şekilde Bağdat'ta önemli muhaddislerden hadis ilmini tahsil etmiş, bununla birlikte döneminin önde gelen Şafiî fakihlerinden Şafiî fıkhını öğrenmiştir. Mısır'ın ardından 361/971-972 yılında Endülüs'e gelen Muhammed b. Ahmed'i halife II. Hakem Endülüs'te misafir etmiş ve ona ikramda bulunmuştur. İbnü'l-Faradî onun Şafiî mezhebini en iyi bilen ve uygulayan kişilerden biri olduğunu, Endülüs'e Şafiî fıkhını ondan daha iyi bilen birisinin gelmediğini nakletmektedir. Muhammed b. Ahmed, halife II. Hakem'in yakın desteğini alsa da ilerleyen dönemde Mu'tezilî görüşleri sebebiyle halkın tepkisini çekmiş, bu durum dönemin halifesi II. Hişâm'a (366-399/976-1009) şikâyet edilince halife Hişâm, 373/983-984 yılında onun

[160] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 369-370.
[161] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 418.
[162] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 340-341; Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî İbn Abdülber Nemerî, **el-İntika' fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ,** Beyrut, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1997, s.146.

ülkeden çıkarılmasını emretmiştir. Kuzey Afrika şehirlerinden Tâhert'teki kızının yanına yerleşen Muhammed b. Ahmed aynı yıl burada vefat etmiştir.[163]

Dışarıdan Endülüs'e yapılan bu rihlelerin büyük çoğunluğunun IV/X. yüzyılda ve ağırlıklı olarak Endülüs'e en yakın coğrafya olan Kuzey Afrika'dan gerçekleştirildiği görülmektedir. Endülüs'e dışarıdan yapılan bu rihlelerde amaç hadis eğitiminden ziyade hadis öğretimi olmuştur. Nitekim bu âlimlerin genç yaşlarda ilim talebesi olarak değil, Doğu'nun ilmî birikimini elde etmelerinin ardından ömrünün sonlarına doğru bir hadis hocası olarak Endülüs'e geldikleri anlaşılmaktadır.

2.5. Rihlenin Süresi, Tekrarı ve Dönüşü

Rihlenin süresi ilim öğrencisinin azmine, imkânına ve hedefine göre kişiden kişiye değişiklik göstermektedir. Kimi muhaddisler rihle yapmak üzere yola çıkıp gittikleri ilim merkezlerinde uzun yıllar kalırken kimisi daha kısa sürede rihle yapıp memleketine geri dönmeyi tercih etmiştir. Rihlede en uzun kalan muhaddis tespit edebildiğimiz kadarıyla Endülüs'ün meşhur muhaddisi Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî (ö. 286/899-900)'dir. O, Doğu'ya yaptığı rihlede Mısır, Mekke ve Irak gibi ilim merkezlerine gitmiş, ilim için yirmi beş yılını şehir şehir dolaşarak geçirmiştir.[164] Yahyâ b. Mâlik b. Âiz (ö. 375/985-986) ise ömrünün yaklaşık üçte birini rihlede geçiren önemli bir muhaddistir. O, 345/956-957 yılında kırk beş yaşında iken Doğu'ya rihle yapmış ve Mısır, Mekke ve Irak'ta görüştüğü hadis âlimlerinden daha önce kimsenin toplayamayacağı kadar büyük bir ilim elde etmiştir. Yahyâ b. Mâlik tam yirmi iki senesini rihlede geçirip ömrünün sonlarına doğru Endülüs'e dönmüştür.[165]

Muhammed b. İbrahîm b. Hayyûn da uzun yıllar boyunca rihle yapan muhaddislerdendir. Kayrevan, Mısır, Mekke, Bağdat ve Yemen'i dolaşmış, on beş yılını Doğu'da geçirmiştir.[166]Aynı şekilde Halef b. Kâsım b. Sehl (ö. 393/1002-1003)

[163] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 149.
[164] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 23-25.
[165] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 241-242.
[166] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 38-39.

on beş yıl Doğu'da kalıp Endülüs'e dönerken[167], Yûsuf b. Muhammed b. Süleymân el-Hemdânî (ö. 383/993-994) on yılını Doğu'da geçirmiştir.[168]

Bazı muhaddislerin ise daha kısa süreli rihleler yaptığı görülmektedir. Örneğin; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Müferric (ö. 380/990-991) on yılı aşkın bir süre içerisinde rihle yapan muhaddislere nispeten daha kısa süren bir rihle gerçekleştirmiş, sekiz yıl Doğu'da kalmıştır. Her ne kadar rihlesi sekiz yıl sürse de onun bu süre içerisinde Mısır, Mekke, Medine, Bilâdüşşâm bölgesini içerisine alan çok geniş kapsamlı bir rihle yaptığı, yaklaşık iki yüz hocadan ders alarak Endülüs'e döndüğü görülmektedir.[169] Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr'ın (ö. 328/939-940) rihlesi ise dört yıl dört ay sürmüştür. O da kısa sürede geniş rihle yapan muhaddislerden olup İskenderiye, Bağdat, Basra, Kûfe, Mekke gibi birçok şehri ziyaret ederek yüz altmış üç hocadan hadis dinlemiş, büyük bir hadis birikimi ile Endülüs'e dönmüştür.[170] Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf el-Meâfirî'nin rihlesi ise üç yıl sürmüştür.[171]

Yaşadıkları coğrafyanın Doğu'ya olan uzaklığı sebebiyle Endülüslüler genellikle ömürlerinde tek bir defa rihle yapma imkânı bulmuşlardır. Zira hem ekonomik hem de sosyal şartlar itibariyle rihle gerçekleştirilmesi zor bir ilmî faaliyettir. Bütün zorluklarına rağmen farklı tarihlerde iki defa rihle yapan muhaddisler de olmuştur. Örneğin; Muhammed b. Battâl b. Vehb 328/939-940'ta ilk rihlesini gerçekleştirmiş; Mısır, İskenderiye ve Mekke'de ilim tahsil ederek Endülüs'e dönmüştür. İkinci rihlesini 346/957-958 yılında yapan Muhammed ibn Battâl, bu rihlesinin ardından memleketi Lûrka'ya (Lorca) dönerek 366/976-977'da vefat etmiştir.[172] Abdûs b. Muhammed b. Abdûs (ö. 390/999-1000) da iki defa rihle yapan muhaddisler arasındadır. 356/966-967'de Doğu'ya gerçekleştirdiği ilk rihlesinde Mısır, Mekke ve Şam'a girip ilim tahsil ettikten sonra Endülüs'e dönmüştür. 371/981-982 yılında ikinci bir rihle yapan Abdûs b. Muhammed, bu

[167] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 197-198.
[168] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 256-257.
[169] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 122-124.
[170] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 63-65.
[171] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 96.
[172] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 101-102.

rihlesinin ardından Endülüs'e döndüğünde Tuleytula ve Talebîre arasında gidip gelerek hadis öğretiminde bulunmuştur.[173]

İlk rihlesini genç yaşta öğrenci olarak gerçekleştiren muhaddislerin ikinci rihlesini genellikle ömrünün geç dönemlerinde âlim olarak gerçekleştirdikleri ve gittikleri yerlerde eğitim almakla birlikte daha çok öğretim faaliyetinde bulundukları görülmektedir. Tuleytula şehrine mensup Yûsuf b. Yahyâ b. Yûsuf el-Ezdî'nin (ö. 288/900-901) hayat hikâyesinde böyle bir durum dikkat çekmektedir. O, ilk rihlesinde Mısır, Mekke ve Yemen'e gitmiş, elde ettiği geniş hadis birikimi ile önemli bir hadis âlimi olarak Endülüs'e dönmüştür. Yıllarca Kurtuba'da kaldıktan sonra bir hadis imamı olarak ikinci rihlesini gerçekleştirmek üzere yola çıkmış, Mısır'da bir dönem kalarak çok sayıda Mısırlıya hocalık yapmıştır. Doğu'da kıymetli bir muhaddis olarak adı duyulan Yûsuf b. Yahyâ, ikinci rihlesinden dönerken memleketine ulaşamadan yol üzerinde uğradığı Kayrevan'da vefat etmiştir.[174]

Muhaddislerin hangi yaşlarda rihle yaptıklarına bakıldığında rihle yaşının değişkenlik arz etmekle birlikte genellikle yirmili ve otuzlu yaşlar olduğu görülmektedir. Örneğin; Muhammed İbn Vaddâh on dokuz yaşında rihle yaparken, Halef b. Kâsım b. Sehl yirmi yaşında rihle yapmıştır. Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî yirmi sekiz, Muhammed b. İshâk b. Münzir otuz, Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr otuz bir, Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf el-Meâfirî ise otuz iki yaşında rihle yapmışlardır.[175]

Rihle için yola çıkan hadis öğrencilerinden büyük çoğunluğu memleketine geri dönüp sahip oldukları ilmî birikimi Endülüs'e taşırken bir kısmı gittikleri beldelere yerleşip ilmî faaliyetlerini orada sürdürmeyi tercih etmişler veya hastalık, savaşta yaralanma vb. sebeplerle Endülüs'e dönemeden vefat etmişlerdir. Örneğin; Abdullah b. Meserre (ö. 286/899-900) Doğu'ya yaptığı ikinci rihlesinin ardından hac için gittiği Mekke'de vefat eden bir muhaddistir.[176] Aynı şekilde Halef b. Kâsım b. Sehl el-Kurtubî de Doğu'ya geniş bir rihle yapmış, Mısır, Mekke ve Bilâdüşşâm'ı

[173] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 437-438.
[174] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 249-250.
[175] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 96-97, 197-198, C: II, s. 25-27, 63-65, 80-81, 104-105.
[176] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 294-296.

dolaştıktan sonra 393/1002-1003'te Mekke'de vefat etmiştir.[177] Abdullah b. Yahyâ el-Kaysî ise iç karışıklıklar sebebiyle Endülüs'ten kaçarak Mekke'ye gitmiş ve vefat edene kadar orada ikamet etmiştir.[178]

Bunun dışında Muhammed b. Âmir el-Kaysî (ö. 255/868-869) ve Ömer b. Yûsuf (ö. 290/902-903) Kayrevan'da vefat ederken[179], İbrâhim b. Mûsâ b. Cemîl (ö. 300/912-913) ve Abdullah b. Muhammed b. Huneyn (ö. 315/927-928) Doğu'ya yaptıkları rihlelerinde Mısır'ı vatan edinmişler ve orada vefat etmişlerdir.[180] Abdüsselâm b. Yezîd b. Gıyâs (ö. 350/961-962'den önce) ise Doğu'ya yaptığı rihlesinde Yemen'e yerleşmiş ve vefat edene kadar orada yaşamıştır.[181] Abdülazîz b. Abdülmelik (ö. 365/975-976) Horasan'a kadar uzanan geniş rihlesinin ardından Buhara'da vefat ederken[182] aynı şekilde Muhammed b. Sâlih el-Meâfirî de Buhara'yı vatan edinerek 378/988-989'da orada vefat etmiştir.[183]

Kâsım b. Necebe rahatsızlığı sebebiyle memleketine dönemeden vefat eden bir muhaddistir. Doğu'ya yaptığı rihlesinde ilmî faaliyetlerini sürdürmek için girdiği Bağdat'ta hastalanarak vefat etmiştir.[184] Kurtubalı muhaddis Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr (ö. 328/939-940) ise Doğu'ya yaptığı rihlesinin ardından dönüş yolunda katıldığı Hendek Savaşı'nda yaralanarak Kerekâ bölgesinde vefat etmiş, oğlu babasının naâşını Kerekâ'dan getirerek Kurtuba'da defnetmiştir.[185]

2.6. Rihle Sebepleri

2.6.1. Hac ve İlim Talebi

İslam'ın en önemli rükünlerinden biri olan hac Endülüslü hadis öğrencileri için rihlenin en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Hac vazifesini yerine getirmek arzusuyla yola düşen Endülüslüler hac yolculuğuna çıkmışlardır. Zira hac mevsimi

[177] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 197-198.
[178] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 291.
[179] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 13; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 441.
[180] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 47-48, s. 303-304.
[181] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 376-377.
[182] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 368-369.
[183] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 119-120.
[184] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 461
[185] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 63-65.

kamerî takvime göre değişkenlik gösterdiği için hac yolcuları kimi zaman zorlu kış şartlarında yolculuk yapmak durumunda kalmışlardır.[186]

Mağrib ve Endülüslüler için "hacı" sıfatıyla vasıflanmak büyük bir övünç kaynağı olmuştur. Çünkü Mekke ile Endülüs arasındaki mesafe yakın olmadığı gibi hac yolculuğu türlü zorluklarla doludur. Bu yüzden hiç de kolay olmayan bu yolculuğu gerçekleştirip "hacı" olarak isimlendirilmek onlar için oldukça büyük bir önem arz etmektedir.[187] Rical kaynakları rihle yapmak üzere Doğu'ya giden hadis öğrencilerinin büyük çoğunluğunun hac yapmadan Endülüs'e dönmediklerini belirtmektedir. Rihlesi hakkında bilgi bulunan biyografilerde geçen (رحل الى المشرق حاجا) "Doğu'ya hacı olarak gitti" ve (رحل الى المشرق فحج) "Doğu'ya gitti ve haccetti" şeklindeki ifadeler bu hususu destekler niteliktedir.[188]

Bu bilgiler haccın rihle için harekete geçirici temel sâik olduğunu göstermekle birlikte hac ve ilim talebinin birbirinden bağımsız rihle sebepleri olmadığı da bir gerçektir. Rihle için yola çıkan bir öğrenci çoğunlukla hem hac vazifesini yerine getirmek hem de ilim elde etmek gayelerini bir arada taşımaktadır. Kimi zaman hac vazifesini önce yerine getirip dönüş yolunda ilim elde ederken kimi zaman da gidiş yolunda uğranılan şehirlerde ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hac yolculuğu aynı zamanda bir ilim yolculuğuna dönüştüğü gibi hac mevsimi de ilmî faaliyetlerin en zirve şekilde gerçekleştirildiği bir dönem olması açısından önemlidir. Hac vesilesiyle çok çeşitli ülke ve beldelerden sayısız âlim Mekke'de toplanmakta, böylece hadis öğrencisi kendi beldesindeki âlimlerden duymadığı hadisleri bu âlimlerden öğrenme imkânı elde etmekte ve ilmî müzakerelere katılma fırsatı yakalayabilmektedir.[189]

Örneğin; Ahmed b. İshâk b. Mervân el-Gâfikî (ö. 372/982-983) Doğu'ya hac vazifesi için yola çıkan muhaddislerdendir. O, Endülüs'te Ahmed b. Hâlid, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve Kâsım b. Asbağ gibi muhaddislerden ilim

---

[186] Abdülhâdî Tâzî, **Rihletü'r-rihlâti Mekke fî mie rihle Mağribiyye ve rihle**, Riyad, Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2005, s. 24.
[187] Tâzî, **Rihletü'r-rihlât,** s. 24.
[188] Bazı örnekler için bkz. İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 209, 465; C: II, s. 139, 142, 241.
[189] Hamîdâtû, **Medresetü'l-hadis**, s. 103-104; Michael Karl Lenker, "The Importance Of The Rihla For The Islamization Of Spain", **Yayımlanmamış doktora tezi**, University of Pennsylvania, 1982, s. 105-107.

tahsil ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, burada pekçok hadis âlimiyle karşılaşmış ve Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinlemiştir. İbnü'l-Faradî onun için "hacı olarak rihle yaptı" ifadesini kullanmaktadır. [190] Halef b. Kâsım b. Sehl (ö. 393/1002-1003) de benzer şekilde Doğu'ya yaptığı geniş rihlesinde Mekke'de hac vazifesini yerine getirmiş ve burada hem birçok Mekkeli âlimden hem de hac mevsiminde farklı memleketlerden Mekke'ye gelen âlimlerden ilim elde etme imkânı bulmuştur. [191]

2.6.2. Zorunlu veya Görev Sebebi İle Yapılan Rihleler

Rihle çoğunlukla gönül rızasıyla çıkılan bir faaliyet olmakla birlikte bazı durumlarda zorunlu olarak veya görev sebebiyle yapılan rihleler de dikkat çekmektedir. Ülkede yaşanan iç kargaşa veya isyan hareketleri sebebiyle Endülüslü muhaddisler kimi zaman zorunlu rihle yapmak zorunda kalmış, kimi zaman da devlet adamları tarafından getirildikleri önemli görevler sebebiyle farklı şehirlere yerleşmek durumunda kalmışlardır. Her ne kadar isteğe bağlı bir yolculuk olmasa da ilimle meşgul olan bir âlim için gittiği her yer ilmî faaliyetlerine devam ettiği mekânlar olmuştur.

Zorunlu rihlenin en önemli örnekleri Endülüs emiri Hakem b. Hişâm (180-206/796-822) zamanında yaşanan büyük "Rabad isyanı" (202/817-818) sırasında gerçekleşmiştir. İçki, müzik ve eğlence düşkünü olan Hakem'in dindar olmayan kimliği hem fukahânın hem de fukahânın etkisi altında bulunan halkın büyük tepkisini çekmiş, devletin böyle bir "facir" idareciden kurtulması gerektiği düşüncesi Hakem'i devirmek üzere büyük halk kitlelerinin ayaklanmasına sebep olmuştur. Fakat başlatılan isyan dalgası başarılı olmamış, yetmiş iki kişi idam edilmiş, aralarında önemli âlimlerin de bulunduğu pek çok kişi Kurtuba'dan kaçmış veya sürgün edilmiştir.[192]

Kaçabilen âlimler arasında Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Îsâ b. Dînâr gibi Mâliki âlimlerin önde gelen isimleri de vardır. İmam Mâlik'e öğrencilik yapıp ondan *Muvatta'*ı dinleyen son Endülüslü âlim olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/848-

[190] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 98.
[191] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 197-198.
[192] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 98; İnân, **Devletü'l-İslâm,** C: I, s. 236.

849) de Hakem'i devirmek amacıyla başlayan komplo girişiminde oynadığı rol sebebiyle Kurtuba'yı terk etmek zorunda kalmış ve kaçan muhaliflerin sığınağı haline gelen Tuleytula'ya gitmiştir. Hakem'in ardından oğlu Abdurrahmân başa geçtiğinde Yahyâ b. Yahyâ affedilerek Kurtuba'ya geri dönmüştür.[193]

Tuleytulalı Îsâ b. Dînâr (ö. 212/827-828) da zorunlu rihle yapmak zorunda kalan âlimler arasındadır. İlim tahsili ve hac vazifesi için Doğu'ya rihle yaptıktan sonra isyanların çok sık yaşandığı Tuleytula'ya dönen Îsâ b. Dînâr, emir Hakem'e şikâyet edilmesi üzerine tutuklanmış ve Kurtuba'ya götürülmüştür. Bir yıl hapsin ardından suçsuz olduğu anlaşılınca serbest bırakılmıştır. Her ne kadar zorunlu olarak gitmiş olsa da bu mecburi göç onun Kurtuba'da birçok öğrenci yetiştirmesi gibi güzel bir sonuca vesile olmuştur. Bir süre sonra Kurtuba'da çıkan Rabad olaylarında Hakem'in sürgün fermanı üzerine Kurtuba'dan da kaçarak Ceyyân'a giden Îsâ b. Dînâr, böylece ikinci zorunlu rihlesini gerçekleştirmiş olmaktadır. Bir zaman sonra Hakem'e yazdığı mektubun ardından eman alarak Kurtuba'ya geri dönmüştür.[194]

Abdullah b. Yahyâ el-Kaysî (ö. ?) ise yaşanan iç kargaşa sebebiyle ülkesini terk edip başka bir beldeye yerleşmek zorunda kalan muhaddislerden biridir. Döneminde kendisine rihle yapılan bir âlim olan Abdullah b. Yahyâ, Endülüs'ün sınır bölgesinde iken çıkan fitne sebebiyle bölgeden kaçarak Mekke'ye gitmiş ve vefat edene kadar orada kalmıştır.[195] Fitne sebebiyle rihle yapmak durumunda kalan muhaddislerden bir diğeri ise Abdurrahmân b. Abdullah b. Hâlid b. Müsafir el-Hemdânî (ö. 411/1020-1021)'dir. Doğu'ya yaptığı rihlesinin ardından Endülüs'e dönen Abdurrahmân b. Abdullah Beccâne'de ikamet etmekte her yıl da Kurtuba'ya gitmektedir. Bu durum Kurtuba'da fitne çıkana kadar devam etmiş, fitneden sonra ortalık sakinleşince memleketi Beccâne'de kalırken herhangi bir kargaşa durumundan korktuğu zamanlarda Meriye'ye geçmiştir. Vefat edene kadar şehirler arasında bu şekilde gidip gelmiştir.[196]

Endülüs'te zorunlu rihlelerin dışında görev sebebiyle yapılan rihleler de vardır. Muhaddis olmakla birlikte aynı zamanda fakihliği ile tanınan âlimler devlet

[193] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: III, s. 392-393.
[194] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: IV, s. 107-108
[195] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: I, s. 291.
[196] İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: I, s. 410-411.

adamlarının kendilerini yargıda veya ahkâmü'ş-şurtada[197] görevlendirmesi üzerine başka şehirlere gitmiş ve orada ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Görevlendirme ile yapılan bu rihleler daha çok Endülüs şehirleri arasında yapılan Endülüs içi rihleler şeklinde gerçekleşmiştir. Örneğin, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, Kâsım b. Asbağ gibi Kurtubalı âlimlerden ilim tahsil eden ve hadis ilminde derinleşen Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym'in (ö. 351/962-963) halife Hakem b. Abdurrahmân tarafından İlbîre ve Beccâne kadılığına getirilmesi üzerine bu şehirlerde ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü görülmektedir.[198]

Benzer şekilde Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 339/950-951) de Doğu'ya yaptığı rihleden sonra Endülüs'e dönünce halife III. Abdurrahmân (300-350/912-962) tarafından İlbîre, Beccâne ve ardından Kurtuba kadısı olarak görevlendirilmiş, böylece adı geçen bölgelerde hadis nakletmiştir.[199] Ahmed b. İshâk b. Mervân el-Gâfikî (ö. 372/982-983) ve Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ et-Temîmî (ö. 394/1003-1004) de görev sebebiyle rihle yapan muhaddislerdendir. Muhammed b. Yahyâ, Reyye, Ceyyân ve Kurtuba kadılığı görevlerini yerine getirmiş ve Kurtuba'da on yıl kadar sürdürdüğü bu görevi esnasında pek çok ilmî faaliyetlerde bulunmuştur.[200] Ahmed b. İshâk b. Mervân'ın görev yeri ise Tuleytula'dır. Doğu'ya yaptığı rihlesinin ardından kendisine Tuleytula kadılığı görevi verilmiş ve vefat edene kadar Tuleytula'da kalarak ilmî faaliyetlerini orada sürdürmüştür.[201]

2.6.3. Ticaret, Tedavi ve Borç

İlim talebi rihlenin en başat sebebi olmakla birlikte bazı durumlarda muhaddislerin ilim gayesi olmaksızın başka sebeplerle rihleye çıktıkları, gittikleri yerlerde amaçlarına ilim elde etmenin sonradan eklendiği durumlar da olmuştur.

---

[197] Şehir asayişi ve güvenliğinden sorumlu teşkilattır. Bugünkü polis teşkilatıyla ve biraz da zabıta ile örtüşen bir müessesedir. Kısmen savcılığı da kapsamaktadır. Bkz. Lütfi Şeyban, "İbnü'l-Faradî'nin Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'üne Göre İdari ve Ticari Hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler," **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 13, 2006, s. 219.
[198] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 313-314.
[199] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 80.
[200] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 139-141.
[201] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 98.

Kimi zaman ticaret, kimi zaman yakalanan bir hastalığa çare bulmak veya âbidlerle karşılaşıp zühd hayatına vakıf olmak gibi farklı sebeplerle rihle yapılmıştır.

Örneğin; Endülüs'ün hadis yurdu haline gelmesini sağlayan isimlerden Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900) da Doğu'ya yaptığı iki ayrı rihlesinde farklı amaçlarla yola çıkmıştır. İlk rihlesini 218/833-834 yılında yapan İbn Vaddâh, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi önemli isimlerle görüşse de bu rihledeki amacı muhaddislerle görüşüp hadis rivayetinde bulunmak değildir. O erken dönemde yaptığı bu ilk rihlesinde âbidlerle karşılaşmak ve zühd hayatına vakıf olmak amacındadır. İbnü'l-Faradî onun için "Eğer bu ilk rihlesinde hadis dinlemiş olsaydı zamanının en yüksek dereceli ve en çok âlî isnada sahip olan muhaddisi olurdu." demektedir. İbn Vaddâh ilk rihlenin ardından yaptığı ikinci rihlesinde ise İslâm dünyasındaki ilim merkezlerini hadis öğrenmek amacıyla adeta tavaf etmiş, yüz altmış beş hocadan dinlediği geniş hadis birikimi ile vatanına dönerek Endülüs'ün hadis yurdu haline gelmesinde en önemli rolü oynamıştır.[202]

Nesâî'nin *Sünen*'ini Endülüs'e ilk getiren isimlerden biri olup onun Endülüs'te yayılmasına büyük katkı sağlayan muhaddis Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahmân'ın (ö. 358/968-969) rihleye çıkma sebebi ise oldukça farklıdır. Humeydî onun rihleye çıkma sebebiyle ilgili şu bilgiyi aktarır: "Onun Doğu'ya gitme sebebi burnunda veya bedeninde çıkan bir yaraydı. Endülüs'te bu yaraya bir ilaç bulunamadı. Etrafındakiler hastalık ilerler ve ölümüne sebep olur dediler. O da aceleyle Doğu'ya gitti. Bu hastalığın tedavisi ancak Hint topraklarında bulunur, dediler. Hint'e vardı. Hastalığını doktorlara gösterdi. Doktorlardan birisi ona "Seni tedavi ederim fakat sağlığına kavuşursan bütün malını alırım." dedi. Muhammed'in buna razı olması üzerine doktor onun hastalığını tedavi etti ve Muhammed kendisine gelince doktoru evine davet etti. "Anlaştığımız gibi param senin!" diyerek bütün parasını çıkarıp doktora verdi. Doktor: "Paranı vermeye gönlün razı değil mi?" diye sordu. Muhammed: "Evet, Allah'a yemin olsun ki razı." diye cevap verdi. Bunun üzerine doktor, Muhammed'in evinden hoşuna giden birkaç eşyayı işaret ederek: " Sadece bunları alıyorum, senden bütün paranı isteyerek seni denedim. Canının kıymetini bilip bilmediğini öğrenmek istedim. Eğer paranı vermeye razı olmasaydın

[202] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 25-27.

seni tedavi etmeyecektim, tedavi etmeseydim de tehlike yaklaşmıştı, bu yüzden ölecektin. Ama Allah'a hamdolsun, iyileştin " diye cevap verdi." [203]

Görüldüğü gibi Muhammed b. Muâviye'nin rihle sebebi hastalığının tedavisi nedeniyle gerçekleşmiştir. Bazı kaynaklarda Hint topraklarına ticaret maksadıyla girdiği de yazmaktadır. Muhammed b. Muâviye söz konusu amaçla yolculuğa çıksa da dönüşte ilim talebiyle meşgul olmuştur. Bağdat, Basra ve Kûfe'de ilim meclislerine katılıp muhaddislerden ders dinleyen, Mısır'da Nesâi'nin ders halkasına katılarak ondan *Sünen*'i rivayet eden Muhammed b. Muâviye, büyük bir ilim elde edip önemli bir muhaddis olarak Endülüs'e dönmüştür. 325/936-937'de Endülüs'e döndüğünde dönemin önde gelen âlimleri ilminden istifade etmek amacıyla onun ders halkalarına katılmışlardır. [204]

Kâsım b. Asbağ el-Hacrî (ö. ?) ise ticaret için rihle yapan ilim talipleri arasındadır. O, İşbîliyeli olup Doğu'ya hac ve ticaret için rihle yapmıştır. Bağdat'a girmiş, Muhammed b. Muhammed el-Mervezî gibi Bağdatlı âlimlerden rivayette bulunmuştur. Öğrencisi Ebû Muhammed el-Bâcî hocası hakkında şöyle der: "Hac yapmıştır. Mekke'de rivayette bulunsa da rivayetleri azdır. Onun asıl amacı ticarettir." Bâcî, İbnü'l-Faradî'ye onun rivayetlerinden birkaç hadis kaydetmiştir.[205]

Rihlenin bir başka sebebi de üstlenilen borçtur. Kurtubalı Abdullah b. Meserre b. Necîh (ö. 286/899-900) biri küçüklüğünde diğeri yaşlanınca olmak üzere iki rihle yapmış, Basra'da uzun bir süre kalarak Endülüs'e dönmüştür. Rihlesini kendisini bunaltan bir borç sebebiyle yaptığı söylenmektedir. Mekke'ye varan Abdullah, orada önemli bir mevki elde etmiş ve yine orada vefat etmiştir.[206]

[203] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 134-135.
[204] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 91-92; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 134-135.
[205] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 465.
[206] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 295-296.

2.7. Rihlenin Ekonomik ve Sosyal Boyutu

2.7.1. Rihle Masrafları ve Konaklama

Rihleyi etkileyen en önemli unsurlardan biri de ekonomik şartlardır. Dönemin şartları göz önüne alındığında rihlenin pahalı ve masraflı bir iş olduğu görülmektedir. Ulaşım masrafları, yiyecek ve giyecek ihtiyacı, konaklama masrafı, kâğıt ve kitap ücretleri rihlenin ekonomik boyutunu oluşturmaktadır.[207] Bu masraflar kimi zaman dışardan sağlanan destekle karşılanırken kimi zaman da âlimler rihlelerini kendi imkânlarıyla gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, Bakî b. Mahled rihle masraflarını arkadaşının desteği ile karşılamıştır. Hiç malı olmayan Bakî b. Mahled Doğu'ya rihle yaparken rihle arkadaşı Dâvûd b. Îsâ b. Cebbûye el-Kilâbî el-Ahval (ö. ?) ile bir anlaşma yapmış ve rihle masraflarını bu şekilde karşılamıştır. Bu anlaşmaya göre Dâvûd b. Îsâ Bakî b. Mahled'e kitap satın almak için para vermiş, gittikleri şehirlerde iki arkadaş bu kitapları birlikte ilgili şeyhe okumuşlardır. Endülüs'e döndüklerinde ise Bakî b. Mahled bu kitaplardan kendisi için de bir nüsha yazmıştır.[208]

Arkadaş desteği ile rihle masraflarını karşılayan muhaddisler olduğu gibi hocasından aldığı maddî yardımla rihle yapanlar da bulunmaktadır. İmam Mâlik'in görüşlerinin Endülüs'te yayılmasında en büyük katkıyı sağlayan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (ö. 234/848-849) durumu buna örnek olarak verilebilir. Endülüs Emevî hanedanına yakın bir asker ve bürokrat ailesine mensup olan olan Yahyâ b. Yahyâ, ilme duyduğu merak sebebiyle bu sahaya yönelmiş, dönemin önemli âlimlerinden olan İmam Mâlik'in öğrencisi Şebtûn'un en gözde talebesi olmuştur. Hocasının teşviki ile Doğu'ya rihle yapan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, rihle masrafları için varlıklı ailesinden yardım almayı tercih etmemiş, hocası Şebtûn'un sağladığı maddî destekle rihlesini gerçekleştirmiştir.[209]

Bazı muhaddisler ise ticaretle uğraşarak rihlelerini kendi imkânlarıyla gerçekleştirmişlerdir. Gittikleri yerlerde ilim öğrenip aynı zamanda ticaret yapan muhaddisler maddî açıdan bir sıkıntı çekmemiş, rahatça rihle yapabilmişlerdir.

[207] Houarı Touatı, **Ortaçağda İslam ve Seyahat**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 80.
[208] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 204.
[209] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: III, s. 380.

Örneğin; Abdülazîz b. Abdülmelik el-Kurtubî (ö. 365/975-976) Kurtuba âlimlerinden ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmak için yola çıkmıştır. Mekke ve Irak'a gittikten sonra Horasan bölgesine kadar gitmiş, orada pek çok rivayet yazmıştır. Hadise özel ilgisi olan, ilim için belde belde dolaşan Abdülazîz b. Abdülmelik, ilim elde ettiği gibi çokça mal da kazanmıştır. Horasan'a kadar uzanan geniş rihle gerçekleştiren Abdülazîz b. Abdülmelik rihle masraflarını muhtemelen şehir şehir dolaşırken kazandığı bu mal ile karşılamıştır.[210] Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min b. Yahyâ et-Tücîbî (ö. 390/999-1000) de ticaretle uğraşan muhaddisler arasında sayılabilir. Doğu'ya iki defa rihle yapmış, ilim talebiyle Mısır, İskenderiye, Kayrevan, Bağdat, Basra gibi birçok şehre girmiştir. İbnü'l-Faradî'nin de aralarında bulunduğu pek çok kişi kendisinden hadis yazmıştır. Abdullah b. Muhammed'in rihle masraflarını ticaret yaparak kazandığı maldan karşılamış olması muhtemeldir.[211]

Geçimini elbise satarak sağlayan Abdurrahmân b. Abdullah b. Hâlid b. Müsafir el-Hemdânî (ö. 411/1020-1021) ise bizzat ticaret yapmayıp ticari işlerini bir yardımcı sayesinde yürüten, kendisi de bu sırada ilmî faaliyetlerle uğraşan Beccâneli bir muhaddistir. O, Beccâne'de satın aldığı elbiseleri Kurtuba'ya götürür, elbiseleri satması için görevlendirdiği biri onun için bu elbiseleri satar ve Beccâne için uygun olan elbiselerden yine onun için satın alırdı. O da bu süre zarfında yanında götürdüğü kitapları okuturdu.[212]

Rihle için yola çıkan ilim yolcusunu maddî açıdan rahatlatan bir diğer durum ise girdiği şehirde kurduğu irtibatlar sayesinde kendisine verilen bazı ikram ve hediyelerdir. Abdüsselâm b. Yezîd b. Gıyâs el-Lahmî'nin (ö. ?) durumu buna örnek olarak verilebilir. O, İşbîliye, Kurtuba ve İlbîre gibi Endülüs şehirlerinde ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, Mekke'ye girerek bir hadis kitabı için uzun yıllar orada kalmıştır. Hadis toplamaya ilgisi olan Abdüsselâm b. Yezîd aynı zamanda her türlü şiirde yeteneği olan iyi bir şairdir. O, Mekke'den sonra Yemen'e gitmiş, Yemen meliklerinden bir grup ile irtibata geçmiş ve şiirleriyle onlara methiyelerde bulunarak onları etkilemiştir. Bunun karşılığında melikler de kendisine

[210] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 368-369.
[211] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 332-333.
[212] İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: I, s. 410.

ikramda bulunmuşlardır. Vefat edene kadar Yemen'de meliklerle beraber bulunan Abdüsselâm b. Yezîd'in Yemen'de kaldığı sürece maddî sıkıntı yaşamadığı anlaşılmaktadır.[213]

Dışarıdan Endülüs'e yapılan rihlelerde de benzer bir durum görülmektedir. Endülüs halifeleri İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerinden Endülüs'e gelen muhaddisleri devlet hazinesinden verdiği atıyyeler ile maddi olarak desteklemiş ve onların ilmî faaliyetlerini rahatça gerçekleştirmelerine imkân sağlamışlardır. Hakem b. Muhammed b. Hişâm el-Kayrevânî (ö. 370/980-981) de benzer şekilde halifenin desteğini alan muhaddislerdendir. Doğuya yaptığı önemli rihleler sonrasında bir kıraat ve hadis âlimi olarak Endülüs'e giren Hakem b. Muhammed, dönemin halifesi II. Hakem (350-366/961-976) tarafından ikram ve izzetle karşılanmıştır. Hakem b. Muhammed halifeden memleketi Kayrevan'a dönmek için izin istemiş ve bunda ısrar etmiştir. Halifenin izin vermesi üzerine Kayrevan'a dönen Hakem b. Muhammed, sünnete olan bağlılığı ve bidat ehline karşı takındığı şiddetli tutum sebebiyle Ubeydullah eş-Şiî tarafından hapse atılmış, serbest bırakılınca tekrar Endülüs'e dönmüştür. Halife II. Hakem kendisine ikramda bulunmuş ve vefat edene kadar ona Divân-ı Kureyş'ten atıyye vermiştir.[214]

Yaklaşık olarak 360/970-971 yılında Endülüs'e gelen Abdülmelik b. Muhammed b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. ?) de halife II. Hakem'in geniş imkânlar sağladığı bir diğer âlimdir. Halife ona da Divân-ı Kureyş'ten atıyye vermiştir. Bu imkânlar içerisinde oldukça rahat bir ilmî ortam bulan Abdülmelik b. Muhammed'in birçok hadis meclisi kurduğu anlaşılır. Nitekim İbnü'l-Faradî onun hadisinden bir cüz yazdığını, birçok arkadaşının da ondan rivayette bulunduğunu nakleder.[215]

İlim yolcularının konaklama ihtiyacının ise yollardaki ribatlar, şehir içindeki hanlar veya öğrencilere evlerini açan bazı âlimler tarafından karşılandığı görülmektedir. Örneğin, Muhammed b. Ubeyd b. Eyyûb el-Kurtubî (ö. 317/929-930) Doğu'ya rihle yapmıştır. Bağdat'a hadis rivayeti için giden Muhammed b. Ubeyd, aralarında Ahmed b. Hanbel'in de olduğu birçok Bağdatlı âlimden hadis rivayet

[213] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 376.
[214] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 178.
[215] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 365.

etmiştir. Rihleden dönüşte yol güzergâhında yer alan Kayrevan'a da uğrayan Muhammed orada İbn Hayrûn adlı bir kişinin hanında konaklamıştır. Burada kaldığı süre boyunca şehrin önde gelenleri kendisini ziyaret etmiş, ondan rivayette bulunmuşlardır.[216]

Atiyye b. Saîd b. Abdullah (ö. 407/1016-1017) da şehir dışından gelen yolcuları ağırlayan bir handa konaklayarak yoluna devam eden muhaddislerdendir. Onun Doğu'ya yaptığı rihlesi Horasan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Rihle arkadaşı Abdülazîz b. Bündâr eş-Şîrâzî'nin Bağdat-Mekke yolu üzerinde Atiyye b. Saîd ile beraber yaptığı yolculuk, rihle yapan ilim yolcularının konaklama ve yolculuk ihtiyaçlarının nasıl karşılandığına dair önemli ipuçları vermektedir. Abdülazîz b. Bündâr, Atiyye b. Saîd ile Bağdat'ta karşılaşıp arkadaş olmuştur. Bağdat'tan yola çıkan iki arkadaş Mekke'ye gitmek üzere yola çıkan hacıların toplanma merkezi olan Yâsiriye adlı köye varırlar. Atiyye b. Saîd'in yanında bir su kabı ve bir döşekten başka hiçbir şey yoktur. Abdülazîz b. Bündâr bu duruma oldukça şaşırır fakat Atiyye b. Saîd'e bundan bahsetmez. Yola devam eden iki arkadaş yol üzerindeki bir handa mola verirler. Burada Horasanlı bir şeyhin, etrafında bir grup insanla birlikte gölgelik bir yerde oturduğunu görürler. Şeyh onları yanlarına davet eder. Yanlarına gidip kısa bir süre oturduktan sonra şeyhin yardımcıları iki arkadaşa içerisinde bolca yemek ve güzel tatlıların bulunduğu bir sofra getirir, önlerine koyar ve paylaştırır. Yemeklerini yiyip kalkarlar. Abdülazîz b. Bündâr, "Mekke'ye varana kadar her gün durumumuz böyleydi. Bizi davet ederler, yer ve içirirlerdi." diye aktarmaktadır.[217]

Konaklanan hanlar yukarıda zikredildiği gibi herhangi bir ücrete tabi olmayan mekânlar bulunduğu gibi bazen kira karşılığı kullanılan odalar da olabilmektedir. Örneğin, rihleleri hakkında geniş bilgiye sahip olduğumuz Endülüs'ün hadis imamı Bakî b. Mahled'in Ahmed b. Hanbel ile görüşmek için gittiği Bağdat'ta kaldığı han odası kiralık bir odadır. Bakî b. Mahled Bağdat'a girişini ve han odasına yerleşmesini şu şekilde anlatır: "Bağdat'a yaklaştığımızda Ahmed b. Hanbel'in başına gelen "mihne" haberi ve yanında toplanıp kendisinden hadis almanın

[216] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 53-54.
[217] İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: II, s. 66-70.

yasaklandığı kulağıma geldi. Bundan dolayı derin üzüntü duydum. Bir yerde konaklayıp hanlardan birinde kiraladığım odaya eşyamı indirdikten sonra herhangi bir şeyle ilgilenmeden doğruca mescide, büyük camiye geldim. Ders halkalarına katılmak ve müzakere edilen şeyleri dinlemek istiyordum…" Bakî b. Mahled'in Bağdat'ta kaldığı süre içerisinde kiraladığı bu han odasında kaldığı görülmektedir. Zira hastalandığı bir vakitte Ahmed b. Hanbel onu bu han odasında ziyaret etmiştir.[218]

İlim yolcularının bir diğer konaklama mekânı ise âlimlerin evleridir. Bazı âlimler evlerini ilim talebelerine açarak onların rahatça ilim tahsil etmesine imkân sağlamışlardır. IV/X. yüzyılın ortalarında, Endülüs'ten Kayrevan'a yapılan rihlelerin yoğunlukta olduğu bir dönemde Kayrevanlı âlim Kâbisî (ö. 403/1012-1013) evini çoğunluğu Endülüslü olan yabancı öğrencilerin ikamet etmesi için tahsis etmesi bu duruma işaret etmektedir.[219]

2.7.2. Rihle Arkadaşlığı

Uzun ve meşakkatli bir yolculuk olan rihle için yola çıkan ilim talebeleri kimi zaman tek başlarına yola çıkarken kimi zaman da kendilerine eşlik edecek kimselere ihtiyaç duymuşlardır. Bu rihle arkadaşı aileden bir birey olabildiği gibi bazen de ilim uğrunda beraber mesai harcadıkları arkadaşları olmuştur. Yolculuk boyunca kendisine arkadaş olan kimselerin bulunması ilim talebesi için bir destek ve yardım manasına gelmektedir.

Örneğin; Kâsım b. Sâbit b. Hazm es-Serâkustî (ö. 302/914-915) ve Sâbit b. Hazm (ö. 313/925-926) baba oğul rihle yapan muhaddisler arasında sayılabilir. Birlikte Mısır ve Mekke'ye rihle yapmışlar, hadis ve Arap dili rivayetlerini toplamakla meşgul olmuşlardır. Kâsım b. Sâbit *"Kitabü'd-delâil"* adında bir hadis şerhi kaleme almış fakat bitiremeden vefat edince kitabı babası Sâbit b. Hazm tamamlamıştır.[220] "İbnü'l-Bâci olarak tanınan Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b.

[218] Zehebî, **Târihu'l-İslâm,** C: VI, s. 526; Abdülfettah Ebû Ğudde, **İlim Yolunda**, Çev. R. Orhan Özel, Semih Yolaçan, İstanbul, Erkam Yayınları, 2011, s. 33-36.
[219] Şevât, **Medresetü'l-hadis, s.** 224.
[220] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 154, 462-463.

Ali b. Şerîa (ö. 396/1005-1006) da oğluyla beraber rihle yapmıştır. İşbîliye'li önemli bir muhaddis olan Ahmed b. Abdullah ilk eğitimini babasıyla tamamlamış, ondan İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini dinlemiş ve babasının sahip olduğu bütün ilmî birikimi tevarüs etmiştir. Endülüs'teki ilk eğitiminin ardından Doğu'ya rihle yapan Ahmed b. Abdullah'ın bu rihlesinde kendisine oğlu Muhammed b. Ahmed (ö. 433/1041-1042) eşlik etmiştir. Onlar beraber yaptıkları bu rihlede Ebû Bekir b. İsmâil el-Mühendis, Hasan b. İsmail ed-Darrâb gibi dönemin büyük âlimlerinden birlikte ders almışlardır. Asrının imamı kabul edilen İbnü'l-Bâcî, hadis ve tariklerini iyi bilen meşhur bir muhaddistir.[221]

Baba- oğul rihle yapanların yanı sıra kardeşi ile rihle yapan muhaddisler de vardır. Hafs b. Abdüsselâm es-Sülemî (ö. yaklaşık 200) bu muhaddislerden biridir. Sarakustalı olan Hafs b. Abdüsselâm, kendisinden yaşça büyük olan kardeşi Hasan b. Abdüsselâm es-Sülemî ile beraber Doğu'ya yaptıkları rihlede İmam Mâlik'e öğrenci olmuşlardır. Birçok ilimde uzmanlığı olan Hafs b. Abdüsselâm'ın İmam Mâlik'in yanında yedi yıl kaldığı rivayet edilmektedir.[222] Kardeşi ile rihle yapan isimlerden bir diğeri ise Kurtuba asıllı İbrahîm b. Nasr el-Cühenî (ö. 287/900)'dir. Babası Rabad isyanı sırasında onu Kurtuba'dan çıkarmış ve Sarakusta'ya götürmüştür. İbrahim b. Nasr ilim tahsili için gittiği Doğu'da pek çok hadis imamıyla karşılaşma imkânı bulmuş, hadislerin illetlerini iyi bilen bir hadis âlimi olmuştur. İbrahîm b. Nasr'a ise rihlesinde kardeşi Muhammed arkadaşlık etmiştir.[223]

Abdullah b. Meserre b. Necîh (ö. 286/899-900) ise ilk rihlesini küçük yaşlarda kardeşi İbrâhim ve arkadaşı Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ile beraber yapmıştır. Tâcir olan kardeşi İbrahîm b. Meserre küçük yaşta iken onu Doğu'ya götürmüştür. Abdullah b. Meserre uzun yıllar Basra'da kalarak bölgenin âlimlerinden ilim elde ettikten sonra Endülüs'e dönmüştür. Oğlu Muhammed büyüdüğünde kitaplarını ona emanet ederek Doğu'ya ikinci bir rihle yapan Abdullah b. Meserre Mekke'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir.[224]

---

[221] Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, C: VIII s. 760, C: IX, s. 530.
[222] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 280-283; İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 172-174.
[223] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 46.
[224] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 294-296.

Ailesiyle rihle yapanlar olduğu gibi arkadaşlarıyla rihle yapan muhaddisler de vardır. Sarakustalı Abdullah b. Yahyâ el-Kaysî (ö. ?) Endülüs'ün hadis yurdu haline gelmesini sağlayan iki önemli muhaddisinden biri olan Muhammed b. Vaddâh'a rihle arkadaşlığı yapmıştır. Döneminde kendisine rihle yapılan önemli bir âlim olan Abdullah b. Yahyâ'dan İbn Vaddâh da rivayette bulunmuş ve onun için "Söylediklerine güvenilen ne güzel bir adamdır." demiştir.[225] Benzer şekilde Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen (ö. 330/941-942) ile Kâsım b. Asbağ arasındaki ilişki de rihle arkadaşlığına dayanır. Kurtubalı iki önemli muhaddis olan Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ile Kâsım b. Asbağ, 274/887-888 yılında birlikte Doğu'ya rihle yapmıştır. Mısır ve Mekke'nin âlimlerinden ders aldıktan sonra Bağdat'a girmişler, Ahmed b. Hanbel ve tabakasından rivayette bulunmuşlardır.[226] Birçok eserde bulunmayan sahîh ve garîb hadisleri ihtiva eden bir musannef kaleme alan İbn Eymen hadis tariklerini iyi bilen önemli bir muhaddistir.[227]

Bunun dışında Sa'd b. Muaz b. Osman (ö. 308/920-921) arkadaşı Ömer b. Hafs b. Ebû Temmâm ile rihle yaparken,[228] Endülüs'ün meşhur muhaddislerinden olan İbn Avnillah'a (ö. 378/988-999) rihlesinde Muhammed b. Yahyâ b. Müferric eşlik etmiştir.[229] Müntenîl b. Afîf el-Murâdî'nin (ö. 318/930-931) Kayrevan, Mekke ve Yemen'e yaptığı rihlesinde ise yanında arkadaşı Yûsuf b. Müezzin vardır.[230]

Endülüs'ten birlikte yola çıkan, önceden tanışıklığı olan rihle arkadaşları olduğu gibi bazen de uğradığı şehirde tanıştığı yeni bir arkadaşla yoluna devam eden ilim yolcuları da olmuştur. Daha önce zikri geçen Atiyye b. Saîd bu isimlerden biridir. Atiyye b. Saîd Endülüs'ten yola çıkıp Doğu'daki birçok beldeyi dolaşarak Bağdat'a girmiştir. Bağdat'tan sonra Mekke'ye giden Atiyye, Mekke yolunda yeni bir rihle arkadaşı edinmiştir. Bağdat'ta tanıştığı Abdülazîz b. Bündar eş-Şîrâzî

[225] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: I, s. 291.
[226] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 467-469, C: II, s. 69-71; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 106.
[227] Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis,** C: I, s. 135.
[228] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 249; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 327.
[229] Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: II, s. 203-204.
[230] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 193.

Mekke'ye gidene kadar ona arkadaşlık etmiş, birlikte konaklamış ve yolculuk sıkıntılarına birlikte katlanmışlardır.[231]

2.7.3. Rihlede Karşılaşılan Zorluklar

İlim tahsili için kilometrelerce uzaktaki bölgelere yolculuğa çıkmak büyük bir âlim olmayı hedefleyen her Endülüslü öğrencinin vazgeçilmez gördüğü bir faaliyet olmakla birlikte yapılan bu yolculuk pek çok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Vatanından, ailesi ve sevdiklerinden ayrılmak durumunda kalan ilim yolcusunun memleket hasreti, sevdiklerine duyduğu özlem gibi yaşadığı manevi zorlukların yanı sıra yolculuk esnasında ve gittiği beldelerde karşılaştığı pek çok maddî imkânsızlıklar da bulunmaktadır. Ne var ki bütün zorluklarına rağmen muhaddisler sahip oldukları ilim aşkı sayesinde rihle yapmaktan geri durmamış, her türlü sıkıntıyı göğüsleyerek ilim uğrunda ülke ülke dolaşmışlardır. Hatip el-Bağdâdî (ö. 463/1070-1071) ilim yolcusunun yaşadığı zorlukları şu şekilde ifade etmiştir: "Âlimler uzak ülkelere seyahat ederken en büyük sıkıntılara katlanır, yorgunluk ve bezginliklere hiç önem vermez, yaptıkları harcamalarla ellerinde avuçlarında ne varsa tüketir, insanı korkutan yörelerde hayatlarını tehlikeye atarlar."[232]

Rihledeki zorlukların başında ulaşım esnasında yaşanan yolculuk meşakkati gelmektedir. Yukarıda zikredildiği üzere Endülüs'ten yola çıkan bir ilim öğrencisinin deniz yolu ve kara yolu olmak üzere iki seçeneği bulunmaktadır. Hangi yolu tercih ederse etsin yolculuk belli zorlukları göze almayı gerektirmektedir. Deniz yolculuğuyla rihle yapan Endülüslüler birçok zorlukla baş etmek durumunda kalmışlardır. Bu zorlukların başında rüzgârın değişkenliğine bağlı olarak gecikmelerin yaşanması ve uzun süre yolculuk halinde kalınması gelmektedir. Gemiler için hareket ettirici güç olan rüzgârın zayıf olduğu dönemlerde yolculuk süresinin uzadığı görülmektedir. Bu ise daha çok dönüş yolunda yaşanan bir sıkıntıdır. Çünkü rüzgâr, yüksek hava basıncının olduğu bölgelerden alçak hava basıncının olduğu bölgelere yani soğuk bölgelerden sıcak bölgelere estiği için Endülüs'ten Doğu'ya esen rüzgâr çok daha kuvvetlidir. Dolayısıyla Endülüs'ten

[231] İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: II, s. 67-69.
[232] Touatı, **Ortaçağda İslam ve Seyahat**, s. 92.

Doğu'ya giden bir yolcu giderken kısa sürede ulaşmak istediği yere varırken Doğu'dan esen rüzgârın zayıf olması sebebiyle çok daha uzun bir vakitte memleketine dönmek zorunda kalmaktadır. Örneğin, Endülüs'ten İskenderiye'ye yaklaşık otuz günde yapılan bir yolculuğun aksi istikamette yapıldığında iki kat daha uzun sürdüğü görülmektedir. Bu yüzden Doğu'dan Endülüs'e dönmek üzere yapılan yolculuklar için genellikle rüzgârın şiddetli olduğu ilkbahar ve sonbahar mevsimleri beklenmektedir. İlkbaharda Nisan ayı ile Temmuz ayı arasındaki dönem yolculuk için en elverişli zaman dilimidir.[233]

Deniz yolculuğunda karşılaşılan diğer bir zorluk ise geminin batması ve boğulma tehlikesiyle karşı karşıya kalınmasıdır. Daha önce ismini zikrettiğimiz Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahmân el-Kurtubî (ö. 358/968-969) bu tehlikeyle karşılaşan isimlerden biridir. İlk eğitimini Endülüs'te aldıktan sonra 295/907-908'de Doğu'ya rihle yaparak Mısır, Mekke, Bağdat, Kûfe gibi pek çok beldeyi dolaşarak ilim tahsil eden ve aynı zamanda ticaretle de ilgilenen Muhammed b. Muâviye, ticaret için girdiği Hint topraklarından memleketine dönerken yolda yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır: "Memleketime dönmek üzere Hint topraklarından çıktığımda yanımda otuz bin dînar kıymetinde bir servet vardı. İslâm topraklarına yaklaştığımda gemi battı. Az kalsın boğuluyordum ki ancak yüzerek kurtulabildim. Döndüğümde ise yanımda hiçbir şeyim yoktu."[234]

Çok hadis rivayet etmesi ve hadis alanındaki uzmanlığı ile tanınan Abdullah b. Hammûd ez-Zübeydî el-Endelüsî (ö. 372/982-983) de denizde boğularak vefat eden bir hadis âlimidir. Abdullah b. Hammûd Doğu'ya rihle yapmış, dönemin önde gelen âlimlerinden ders almıştır. Ne var ki Abdullah b. Hammûd uğrunda türlü fedakârlıklara katlanarak elde ettiği bu ilmi memleketine götürme fırsatını bulamamış, Endülüs'e dönerken beldesiyle arasında bir ya da iki günlük mesafe kalmışken gemi batmış ve Abdullah dâhil geminin içinde bulunan herkes

[233] Ali Ahmed, **el-Endelüsiyyûn ve'l-Megaribe,** s. 123-125.
[234] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 91-92.

boğulmuştur. Nitekim Ahmed b. Mektûm "Irak'tan aldığı pek çok ilim de Abdullah'la birlikte gitti." demiştir.[235]

Hâlid b. Eyyûb (ö. ?) ise hac yapmak amacıyla rihle yapmaya niyet etse de deniz yolculuğunun tehlikelerinden korkarak rihlesini yarıda bırakıp Endülüs'e dönen bir muhaddistir.[236] Muhtemelen o, çok da nadir olmayan deniz kazaları hakkında duyduklarından etkilenerek rihle yapmaktan vazgeçmiştir. Nitekim Muhammed b. Hâris el-Huşenî bu kazalardan birine Abdurrahmân b. İbrâhim el-Kurtubî'nin (ö. 258/871-872) biyografisinde yer vermektedir. Abdurrahmân b. İbrâhim Endülüs'te aldığı ilk eğitiminin ardından hac vazifesini yerine getirmek ve ilim tahsil etmek gayesiyle rihle yapmak üzere yola çıkmıştır. Ne var ki bindiği gemi Kuzey Afrika sahillerinde karaya oturan Abdurrahmân b. İbrâhim, Doğu'ya gidemeden Endülüs'e dönmek zorunda kalmıştır. O, ilk teşebbüsünün üzerinden üç yıl geçtikten sonra ikinci defa rihle yapmak üzere yola çıkmış, bu rihlesinde Mısır, Mekke ve Medine'ye ulaşmıştır.[237]

Deniz yolculuğunun zorlukları olmakla birlikte kara yolculuğu da kendi içerisinde ayrı zorluklar barındırmaktadır. Bunların başında aylarca sürecek uzun mesafeleri yürüyerek kat etmenin zorluğu gelmektedir. Örneğin, İbnü'l-Faradî'nin arkadaşlarından olan Muhârik b. el-Hakem el-Kurtubî (ö. 377/987-988) hadislerin tariklerini ve illetlerini iyi bilen bir muhaddistir. O, Doğu'ya rihle yapmış ve hac vazifesini yerine getirmiştir. İbnü'l-Faradî onun hac yolculuğunu yürüyerek yaptığını nakletmektedir.[238]

Daha önce zikri geçen Yahyâ b. Mâlik b. Âiz et-Tartûşî (ö. 375/985-986) ise 347/958-959'da Doğu'ya rihle yapmış, Mısır, Mekke, Bağdat ve Basra'da önemli âlimlere talebelik yapmıştır. Yaklaşık yirmi iki yıl Doğu'daki ilim merkezlerini dolaşarak büyük bir ilim elde eden Yahyâ b. Mâlik, çok kitap yazan bir muhaddis

---

[235] Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yûsuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıftî, **İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât**, Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986, s. 119; Ebû Ğudde, **İlim Yolunda**, s. 100.

[236] Huşenî, **Ahbârü'l-fukahâ,** s. 83.

[237] Huşenî, **Ahbârü'l-fukahâ,** s. 236-238; Maria Luísa Avıla, "The Search for Knowledge: Andalusi Scholars and Their Travels to the Islamic East," **Medieval Prosopography: History and Collective Biography. Special Issue: Arab-Islamic Medieval Culture**, sy. 23, 2002, s. 127.

[238] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: II, s. 190.

olarak tanınmaktadır. O, Doğu'da geçirdiği senelerle ilgili olarak şöyle söylemektedir: Doğu'da yürüyerek geçirdiğim yıllar sayılsa ve yine orada elimle yazdığım kitaplar sayılsa kitaplarım orada geçirdiğim günlerden daha fazla çıkar."[239] Kitaplarının çokluğuna bakılırsa Yahyâ b. Mâlik'in yürüyerek geçirdiği günlerin de çok olduğu sonucuna varılabilir.

Endülüs'te hadis ilminin gelişiminde en önemli rolü oynayan büyük hadis imamı Bakî b. Mahled'in de rihlelerini yürüyerek yaptığı bilinmektedir. Bakî b. Mahled ilim için Mısır, Şam, Hicaz ve Bağdat'a olmak üzere iki yolculuk yapmıştır. Yaptığı bütün yolculukları yürüyerek yapan Bakî b. Mahled bu durumu "Kime yolculuk yapmışsam yaya olarak gittim. Şehirlerde hangi âlimi duymuşsam ona yürüyerek gittim." şeklinde açıklamaktadır. Öğrencisi Ebû Abdülmelik Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî hocası Bakî b. Mahled hakkında şu bilgileri aktarır: "Bakî b. Mahled uzun boylu, yürümeye dayanıklı ve güçlüydü. Bir bineğe bindiği görülmezdi. Mütevazı bir kimseydi ve devamlı cenazelerde hazır bulunurdu."[240]

Yol üzerinde yan kesicilerin saldırısına maruz kalma tehlikesi de kara yolculuğunun önemli zorluklarından biridir. Örneğin, Abdurrahmân b. Îsâ b. Muhammed b. Midrâc et-Tuleytulî (ö. 363/973-974), Doğu'ya rihle yapıp Mekke ve Mısır'da elde ettiği ilmî birikimle memleketi Endülüs'e dönerken yolda yankesicilerin saldırısına maruz kalmıştır.[241]

Doğu'ya rihle için giden Endülüslü âlimler yeri geldiğinde açlık çekmiş, gittikleri yerlerde ilim tahsil etmek için çeşitli zorluklarla baş etmek durumunda kalmışlardır. Bakî b. Mahled'in yaşadığı zorluklar bunun en güzel örneklerinden biridir. Bakî b. Mahled'in kendini kastederek "Ben talebeliğinde günlerce lahana artığından başka yiyeceği olmayan başka birini bilmiyorum." şeklindeki sözleri bu durumu teyit etmektedir.[242] "Yine onun ilim tahsilinde gayretli bulmadığı talebelerine, kendisinden söz ettiğini belirtmeksizin, sokağa atılan lahana

[239] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 241-242.
[240] Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, C: VI s. 525, Ebû Ğudde, **İlim Yolunda**, s. 36-37.
[241] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 352.
[242] Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, C: VI s. 525, Ebû Ğudde, **İlim Yolunda**, s. 161.

yapraklarıyla karnını doyuran ve kâğıt alabilmek için sırtındaki elbiseyi satan talebeler gördüğünü anlattığı da zikredilir."[243]

Bakî b. Mahled'in Ahmed b. Hanbel'den ilim elde etmek için Bağdat'a yaptığı rihlesinde de çeşitli sıkıntılara maruz kaldığı bilinmektedir. Bağdat'a girdiğinde Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecinde olduğunu ve göz hapsinde olup kimsenin ondan hadis dinleyemediğini öğrenen Bakî b. Mahled, mescitte Ahmed b. Hanbel'in evini sorar ve kapısına gider. Ahmed b. Hanbel'e uzak diyarlardan sadece kendisinden hadis dinlemek için geldiğini söyleyerek ondan kendisine hadis rivayet etmesini ister. Ahmed b. Hanbel çok uzaklardan gelmiş birine yardımcı olmak istediğini fakat kendisinin göz hapsinde olduğunu söyleyince Bakî b. Mahled, Ahmed b. Hanbel'e her gün dilenci kılığında gelip evinin kapısında dilenir gibi yaparak kendisinden bir hadis bile olsa dinlemeyi teklif eder. Ahmed b. Hanbel'in bu teklifi kabul etmesi üzerine Bakî b. Mahled her gün elinde bir dal parçası, başında çaput, kâğıdını ve hokkasını elbisesinin yenine sokmuş bir halde "Allah rızası için bir sadaka" diye yalvararak Ahmed b. Hanbel'in kapısına gider. Ahmed b. Hanbel her gün kapıya çıkarak kapıdan iki veya üç hadis rivayet eder. Bakî b. Mahled bu şekilde yaklaşık üç yüz hadis dinler.[244]

Rihlede yaşanan tüm bu maddî zorluklarla birlikte memleket hasreti ve aile özlemi de yaşanan manevî zorluklar arasında sayılabilir. Vatanından ayrılarak ilim için senelerce uzak beldelerde kalmak hem rihle yapan ilim öğrencisi hem de geride kalan sevdikleri için zor bir durumdur. Örneğin, İbrâhim b. Abdullah b. Meserre b. Necîh el-Kurtubî, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Muhammed b. Vaddâh gibi âlimlerden ilim elde ettikten sonra bir grupla birlikte rihle yapmış, İskenderiye'ye vardığında orada vefat etmiştir. Kardeşi, İbrâhim b. Abdullah için hissettiği hüznü şu şiirle dile getirmiştir:

"Gerçek midir ey mahir haberci
Ebû İshâk'ın artık dönmeyeceği?
İskenderiye'ye düşsün yolun ve selam et.
Derdinden sadece gözyaşları eksilsin,

[243] M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled," **DİA**, C: IV, s. 541.
[244] Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, C: VI s. 524-527; Ebû Ğudde, **İlim Yolunda**, s. 34.

Çünkü o topraklarda bir ocak dağıldı
Ki tarumar oldu peşinden tüm takatim."[245]

Endülüslü muhaddislerin rihlelerine dair yaptığımız bu inceleme göstermektedir ki, Endülüslü muhaddisler sahip oldukları ilmî birikimi Doğu'nun önemli ilim merkezlerinden elde etmişler ve Endülüs'te bu birikimi geliştirmişlerdir. Onların rihle yaptığı en en önemli merkezler Kayrevan, Mısır, Irak ve Mekke olmuştur. Yemen ve Horasan bölgesine kadar uzanan çok geniş kapsamlı rihleler bulunmakla birlikte bu tür rihleler birkaç örnekten öteye gidememiştir. Endülüs ile bu bölgeler arasındaki mesafenin uzunluğu ve dönemin yolculuk şartları dikkate alındığında bu tür rihlelerin sayıca az olması beklenen bir sonuçtur.

Endülüslü muhaddislerin ömürlerinde genellikle tek bir defa rihle yaptıkları ve gittikleri bölgelerde kalmayıp sahip oldukları ilmî birikimle Endülüs'e dönmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Çoğunlukla kendi maddi imkânları ile rihle yapan muhaddisler, sahip oldukları ilim sevgisi ile maddi ve manevi pek çok zorluğu göze almışlardır. Onların özellikle IV. yüzyılda gerçekleştirdikleri yoğun rihle faaliyeti Endülüs'ün hadis ilminin temelini teşkil etmesi açısından büyük önem arzetmektedir.

[245] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 49.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RİHLELERİN ENDÜLÜS HADİS EKOLÜNÜN OLUŞUMUNA ETKİSİ

3.1. Hadis Kitaplarının Endülüs'e Girişi

II/VIII. yüzyılın ortalarında başlayan rihle faaliyetinin en önemli sonuçlarından birisi Doğu'da te'lif edilen hadis kitaplarının Endülüs'e girişi olmuştur. Endülüslü hadis öğrencileri gerçekleştirdikleri bu rihleler sırasında görüştükleri muhaddislerden te'lif ettikleri eserlerin bir veya birkaçının rivayet iznini alarak Endülüs'e dönmüşlerdir. Böylece onların, beraberlerinde getirdikleri bu hadis külliyatı sayesinde Endülüs hadis ekolünün temellerini attıkları söylenebilir. Bu başlıkta farklı isnatları da dikkate alınarak temel hadis kitaplarının Endülüs'e kimler tarafından ve hangi tarihte getirildiği konusu incelenecektir.

3.1.1. Kütüb-i Sitte'nin Girişi

Kütüb-i sitte'nin Endülüs'e girişi konusuna değinmeden önce bu kavramın Endülüs'te kullanımına dair bazı tespitlerde bulunmak uygun olacaktır. Zira İslâm âlimleri arasında Kütüb-i Sitte kavramı içerisinde değerlendirilen hadis kitapları konusunda farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bilinmektedir. Kimi âlimler Buhârî (ö. 256/869-870) ve Müslim'in (ö. 261/874-875) *Sahîh*'leri, Ebû Dâvûd (ö. 275/888-889), Tirmizî (ö. 279/892-893) ve Nesâî'nin (ö. 303/915-916) *Sünen*'lerine İbn Mâce'nin (273/886-887) *Sünen*'ini dâhil ederek bu altı kitap için Kütüb-i Sitte kavramını kullanırken kimi âlimler ise İbn Mâce'nin *Sünen*'ini dışarıda tutup onun yerine İmam Mâlik'in *Muvatta*'ını kabul etmişlerdir. Kütüb-i Sitte kavramının Endülüs'teki kullanım alanına bakıldığında Endülüslü âlimlerin İbn Mâce'nin *Sünen*'ini Kütüb-i Sitte içerisine dâhil etmedikleri görülmektedir. Zira İbn Mâce'nin kitabı Endülüs'e geç bir tarihte girmiş ve diğer kitaplar kadar rağbet görmemiştir. Endülüslü âlimler onun yerine "en sahih hadis kitabı" kabul ettikleri İmam Mâlik'in *Muvatta*'ını Kütüb-i Sitte içerisinde değerlendirmişlerdir. Örneğin; Endülüslü muhaddis Rezîn b. Muâviye es-Serakustî (ö. 535/1140-1141) bu altılı tertibi

benimsemiş ve *"el-Cem' beyne'l-usûli's-sitte"* adlı eserinde bu altı kitaptaki hadisleri bir araya getirmiştir.[246]

Kütüb-i Sitte'nin Endülüs'e giriş tarihlerine bakıldığında ilk sırada İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı yer almaktadır. *Muvatta*'ın ardından sırası ile Ebû Dâvud'un *Sünen*'i, İmam Nesâî'nin *Sünen*'i, İmam Buhârî'nin *Sahîh*'i, İmam Müslim'in *Sahîh*'i Endülüs'e girerken en geç tarihte giren eser Tirmîzî'nin *Sünen*'i olmuştur. Bu bölümde giriş tarihleri esas alınarak Kütüb-i Sitte'nin Endülüs'teki rivayetleri incelenecektir.

3.1.1.1. İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı

Hadis kitapları arasında Endülüs'e ilk giren kitap İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı olmuştur. Medine'ye rihle yapıp bizzat İmam Mâlik'ten *Muvatta*'ı dinleyen Endülüslüler II/VIII. yüzyılda *Muvatta*'ı Endülüs'e getirmişlerdir. Bu isimler arasından *Muvatta*'ı ilk kimin getirdiği konusunda ise farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerde iki kişinin ismi ön plana çıkmaktadır. Kâdî İyâz *Muvatta*'ı ilk getiren kişi olarak Gâzî b. el-Kays'ın (ö.199/814-815) ismini zikrederken Makkarî, Ziyâd b. Abdurrahman'ın adını nakletmektedir.[247]

Muvatta'ın Endülüs'teki rivayetlerine bakıldığında üç rivayetin Endülüs'e girdiği görülmektedir. Bunlar Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (ö. 221/835-836), Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr el-Kureşî (ö. 231/845-846) ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/848-849) rivayetleridir.[248] Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî İmam Mâlik ile görüşüp kendisinden *Muvatta*'ı ilk dinleyen Endülüslüler arasındadır. O, Medine'ye gitmeden önce hocası Ziyâd b. Abdurrahman'dan *Muvatta*'ı dinlemiş, ardından Medine'ye rihle yaparak bizzat İmam Mâlik'in kendisinden de *Muvatta*'ı işitmiştir.[249] Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr el-Kureşî rivayeti ise Endülüslü iki âlim Yahyâ b. Ömer el-

[246] M. Yaşar Kandemir, "Kütüb-i Sitte," **DİA**, C: XXVII, s. 6-8; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si", **Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, 2015, c. XII, sy. 1, s. 45.
[247] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: III, s. 114; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: II, s. 45.
[248] Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer İşbilî İbn Hayr, **Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî,** Thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009, s. 112-121.
[249] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 218; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 112- 118.

Endelüsî (ö. 289/901-902) ve İbrâhim b. Muhammed b. Bâz (ö. 273/886-887) tarafından Endülüs'e getirilmiştir.[250] Her iki âlimin *Muvatta*'ı nerede dinledikleri ile ilgili kesin bilgi olmamakla birlikte Mısır'da dinlemiş olma ihtimalleri yüksektir. Zira Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr Mısırlıdır ve ondan Mısır'da rivayette bulunan pek çok isim bilinmektedir.[251] Diğer iki rivayete göre daha geç bir tarihte Endülüs'e giren Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî rivayeti ise Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî et-Tuleytulî (ö. 395/1004-1005) tarafından Endülüs'e getirilmiştir. İbn Esed el-Cühenî Ka'nebî rivayetini Bekir b. Alâ el-Kuşeyrî'den (ö. 344/955-956) dinlemiştir. Onun bu rivayeti 342/953-954'te Doğu'ya yaptığı rihle esnasında Mısır'da dinlediği anlaşılmaktadır.[252]

Farklı tarihlerde Endülüs'e giren bu üç rivayet arasında en yaygın olanı Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin rivayetidir. O, devlet adamları ile kurduğu yakın ilişkisi sayesinde Kurtuba'da ilmî ve siyasi otorite kazanmış ve bu otoritesi sayesinde onun *Muvatta'* rivayeti başta Endülüs olmak üzere İslâm dünyasının tamamında büyük ilgi görmüştür. Öyle ki *Muvatta'* deyince akla gelen ilk rivayet Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin rivayeti olmuştur. Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr ve Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî rivayetleri ise Doğu'da meşhur olmakla birlikte Endülüs'te yaygınlaşmamıştır.[253]

3.1.1.2. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i

İmam Mâlik'in *Muvatta*'ından sonra Endülüs'e giren ikinci hadis kitabının Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i olduğu görülmektedir. Sünen'in İbnü'l-A'râbî, İbn Dâse, Lü'lüî ve Remlî olmak üzere Endülüs'e ulaşan dört rivayeti bulunmaktadır. Bu dört rivayet arasından Endülüs'e en erken Remlî rivayetinin girdiği kaydedilmektedir.[254] Endülüslü muhaddis Ebû Ömer Ahmed b. Duhaym b. Halîl (ö. 338/949-950), 315/927-928'de Doğu'ya rihle yapmış, 317/929-930 yılında Bağdat'ta Ebû İshâk Îsâ

[250] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemai'l-Endelüs**, C: I, s. 42-43; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 559; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 119-121.
[251] Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, C: I, s. 398-399.
[252] İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: I, s. 331-333; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 120.
[253] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî," **DİA**, C: XLIII, s. 267-269.
[254] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 140-145; James Robson, "Sünen-i Ebû Dâvud Nüshalarının Rivâyeti", Çev. Talât Koçyiğit, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: V, sy. 1-4, 1956, s.174.

b. Mûsâ b. Saîd er-Remlî'den (ö. ?) Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini dinlemiştir. Ahmed b. Duhaym'ın Endülüs'e ne zaman döndüğü bilinmemekle birlikte halife III. Abdurrahman (300-350/912-962) tarafından Tuleytula'ya kadı olarak görevlendirildiğine dair bilgi onun anılan tarihte Endülüs'te olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, 338/949-950'de vefat eden Ahmed b. Duhaym'ın *Sünen*'i IV/X. yüzyılın başlarında, yaklaşık olarak 320-338/932-950 yılları arasındaki bir tarihte Endülüs'e getirdiği anlaşılmaktadır.[255]

En erken giren rivayet olmasına karşın Remlî nüshası Endülüs'te pek fazla yayılmamış, onun yerine İbn Dâse ve İbnü'l-A'râbî rivayetleri Endülüs'te daha çok meşhur olmuştur. İbnü'l-A'râbî rivayeti Ebû Ömer Ahmed b. Saîd b. Hazm (ö. 350/961-962) tarafından, İbn Dâse rivayeti ise İbnü'z-Zeyyât olarak tanınan Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min b. Yahyâ (ö. 390/999-1000) ve Ömer b. Abdülmelik b. Süleyman el-Havlânî (ö. 356/966-977) tarafından Endülüs'e getirilmiştir.[256] Bunların Endülüs'e geliş hikâyeleri şöyledir: Ahmed b. Saîd b. Hazm 311/923-924'te Doğu'ya rihle yapmış, 313/925-926'te Mekke'de İbnü'l-A'râbî'den (ö. 341/952-953) Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini dinlemiştir. Endülüs'e döndükten sonra vefat edene kadar ilmi faaliyetlerini sürdüren Ahmed b. Saîd b. Hazm'ın vefat tarihi olan 350/ 961-962'den önceki bir tarihte *Sünen*'i rivayet etmiş olması gerekmektedir.[257] İbn Dâse rivayetini Endülüs'e getiren isimler olan Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min b. Yahyâ ve Ömer b. Abdülmelik b. Süleyman el-Havlânî ise *Sünen*'i Doğu'ya yaptıkları rihle esnasında Bağdat'ta İbn Dâse'den (ö. 346/957-958) dinlemiş ve Endülüs'te birçok kişiye rivayet etmişlerdir. Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min'in *Sünen*'i 340/951-952 yılında dinlediği bilinmekte ancak Endülüs'e hangi tarihte döndüğü kaydedilmemiştir. el-Havlânî ise 356/966-967 yılında vefat ettiğine göre onun rivayeti de bu tarihten önce olmalıdır.[258] Bu bilgilerden hareketle Ebû Davûd'un *Sünen*'inin IV/X. yüzyılın ilk yarısında Endülüs'e girdiği söylenebilir. *Sünen*'in Ebû Ali el-Lü'lüî (ö. 333/944-945) rivayeti

[255] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 78-79; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 142.
[256] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 332-333; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 140-142.
[257] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 88-89.
[258] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 332-333, 420-421.

ise diğer üç rivayete göre çok daha geç bir tarihte Endülüs'e ulaştığı görülmektedir.[259]

3.1.1.3. Nesâî'nin *es-Sünenü's-Sugrâ*'sı

Nesâi'nin *Müctebâ* olarak da adlandırılan *es-Sünenü's-suğrâ*'sı Endülüs'e IV/X. yüzyılın ilk yarısında giren hadis kitaplarındandır. Endülüslü âlimler Selmân b. Feth b. Müferric el-Ensârî (ö. ?), Muhammed b. el-Kâsım b. Mes'ade el-Bekrî (ö. ?) ve Ebû Bekir b. es-Sumeyl (ö. ?) 339/950-951 yılında Mekke'de İmam Nesâî'nin oğlu Ebû Mûsâ Abdülkerim b. Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'den (ö. ?) *Müctebâ*'yı işiterek Endülüs'e getirmişlerdir.[260] Eyyûb b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed (ö. 383/993-994) ise *Müctebâ*'yı 340/951-952'de çıktığı Doğu seyahati sırasında aynı şekilde Abdülkerim b. Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'den Mısır'da dinlemiş ve Endülüs'te rivayet etmiştir.[261] Bu âlimlerin Endülüs'e dönüş tarihi bilinmemekle birlikte onların rihle yaptıkları tarihlerden hareketle *Müctebâ*'yı IV/X. yüzyılın ilk yarısında Endülüs'e taşıdıkları anlaşılmaktadır.

3.1.1.4. Buhârî'nin *el-Cami'u's-Sahîh*'i

Endülüs'teki rivayetleri incelendiğinde Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin, Firebrî ve Nesefî rivayeti olmak üzere iki rivayetinin Endülüs'e girdiği görülmektedir. Bu iki rivayetten Firebrî rivayeti Endülüs'e ilk giren rivayettir. Hubâşe b. Hasan el-Yahsubî (ö. 347/958-959), Abdullah b. İbrâhim b. Muhammed el-Asîlî (ö. 371/981-982), Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ (ö. 394/1003-1004), Muhammed b. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî ve Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî, *el-Câmi'u's-sahîh*'i erken dönemde Firebrî rivayeti ile Endülüs'e taşıyan isimler arasındadır. Bununla birlikte bu isimlerden *Sahîh*'i Endülüs'e ilk getiren kişi olarak kaynaklarda genellikle Asîlî'nin ismi

[259] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 142-145.
[260] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâî, **et-Tekmile li-kitâbi's-sıla,** I-IV, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1995, C: IV, s. 131.
[261] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 139-140; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 155.

geçmektedir.[262] Fakat yaptığımız inceleme neticesinde Buhârî'nin *Sahîh*'inin Endülüs'te Asîlî'nin rivayetinden daha önceki bir tarihte rivayet edildiği görülmektedir. Zira Asîlî'nin 360-366/970-976 yılları arasındaki bir tarihte *Sahîh*'i Endülüs'te rivayet ettiği söylenebilir. Şöyle ki Asîlî, 342/953-954'te Asîle bölgesinden Kurtuba'ya gelerek dönemin âlimlerinden ilim elde etmiş, ardından 351/962-963'te Doğu'ya rihle yapmıştır. Hac vazifesi için gittiği Mekke'de Firebrî'nin önemli ravilerinden olan Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'den Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinleyen Asîlî Mekke'den sonra girdiği Bağdat'ta da Ebû Ahmed el-Cürcânî'den (ö. 373/983-984) de *Sahîh*'i dinlemiştir. On üç yılı Doğu'da geçiren Asîlî, halife II. Hakem'in (350-366/961-976) son zamanlarında Endülüs'e dönmüştür.[263] Dolayısıyla onun yukarıda ifade edildiği üzere 360-366/970-976 yılları arasındaki bir tarihte *Sahîh*'i Endülüs'te rivayet ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Bertâl olarak tanınan Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ'nın ise Asîlî'den daha önceki bir tarihte *Sahîh*'i Endülüs'e taşıdığı dikkat çekmektedir. Zira İbn Bertâl, 341/952-953'te Doğu'ya rihle yapmış, Mısır'da Ebû Ali Saîd b. Osman b. Saîd es-Seken'den (ö. 353/963-964) Firebrî rivayeti ile Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinlemiştir. Endülüs'e döndükten sonra aralarında İbnü'l-Faradî'nin de bulunduğu genç yaşlı pek çok kişiye *Sahîh*'i rivayet eden İbn Bertâl'in halife III. Abdurrahman tarafından kadı olarak görevlendirilmesi, onun III. Abdurrahman döneminde (300-350/912-962) Endülüs'te olduğunu ve 350/961-962'den önce *Sahîh*'i Endülüs'te rivayet ettiğini göstermektedir.[264] Bu bilgi İbn Bertâl'in *Sahîh*'i Asîlî'den daha önce Endülüs'te rivayet ettiğini göstermektedir.

İbn Bertâl'ın yanı sıra bazı âlimlerin Asîlî'den önce veya en azından eş zamanlı olarak *Sahîh*'i Endülüs'e taşıdıkları görülmektedir. Mesela Hubâşe b. Hasan el-Yahsûbî'nin durumunun bu şekilde olduğu ifade edilebilir. *Sahîh*'in Endülüs'teki ilk

[262] Hamîdâtû, **Medresetü'l-hadîs**, C: I, s. 155; Ali Vasfi Kurt, **Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1998, s. 161-162; Mustafa Öztoprak, "Endülüs Hadisçiliğinde Sahihayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** sy. 34, 2013, s. 114-115.
[263] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 334-335; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 135-144.
[264] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 139-141.

ravileri arasında ismi geçen Hubâşe b. Hasan el-Yahsubî Kayrevan'dan küçük yaşta Endülüs'e gelmiş, Endülüs sınır boylarında uzun yıllar ribat görevini üstlenmiştir. İlim talebiyle Doğu'ya rihle yapan Yahsubî, Mekke'de Ebû Zeyd Muhammed b. Ahmed el-Mervezî'den (ö. 371/981-982) Buhârî'nin *Sahîh*'ini dinlemiştir. Yahsubî'nin Endülüs'e dönüp ilmi faaliyetlerde bulunduğu bilinmekle birlikte ne zaman döndüğü konusunda kaynaklarda herhangi bir tarih bulunmamaktadır. Fakat 374/984-985 yılında vefat ettiğine bakılırsa onun Buhârî'nin *Sahîh*'ini en geç 374/984-985 yılında Endülüs'e getirmiş olduğunu söylemek mümkündür.[265]

İbnü's-Seken'den *Sahîh*'i dinleyen diğer bir Endülüslü âlim Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî'nin *Sahîh* rivayeti de benzer özellikleri taşımaktadır. 342/953-954'te Doğu'ya rihle yapan Abdullah b. Muhammed, 343/954-955 yılında Mısır'da İbnü's-Seken'in evinde kendisine *Sahîh*'i kıraat metodu ile okumuştur. Onun Endülüs'e ne zaman döndüğü bilinmemekle birlikte vefat tarihi olan 395/1004-1005'ten önce Endülüs'te ilmi faaliyetlerini sürdüğüne bakılırsa yaklaşık olarak 345-395/956-1005 tarihleri arasındaki bir tarihte Endülüs'e dönmüş olması muhtemeldir.[266] Muhammed b. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî de İbnü's-Seken isnadı ile Buharî'nin *Sahîh*'ini dinleyip onu erken sayılacak bir zaman diliminde Endülüs'te nakleden ravilerden biridir. O, 343/954-955'te Doğu'ya rihle yapmış, Mısır'da İbnü's-Seken'den *Sahîh*'i dinlemiştir. Muhammed b. İsmâil'in de vefat tarihi olan 394/1003-1004 yılına kadarki herhangi bir dönemde Endülüs'e dönmüş olduğu anlaşılmaktadır.[267]

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki Asîlî'den başka İbn Bertâl Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ, Hubâşe b. Hasan el-Yahsubî, Muhammed b. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî ve Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman b. Esed el-Cühenî'den her birinin *Sahîh*'i Endülüs'e ilk getiren kişi olmaları ihtimal dâhilindedir. İbn Bertâl hariç diğer isimlerin Endülüs'e dönüş tarihleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı için hangisinin daha önce *Sahîh*'i Endülüs'te rivayet ettiğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte İbn Bertâl'in 350/961-962 yılından önce Endülüs'te olduğuna dair kaynaklarda mevcut olan bilgi

[265] İbnü'l-Faradî, **Târihu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 187-188.
[266] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 334; İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: I, s. 331.
[267] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 142.

el-Câmi'u's-sahîh'in IV/X. yüzyılın ilk yarısında Endülüs'e girdiğini ve 360/970-971 yılından sonra Endülüs'e dönen Asîlî'den önce *Sahîh*'in Endülüs'te nakledildiğini göstermektedir.

3.1.1.5. Müslim'in *Sahîh*'i

Müslim'in *Sahîh*'inin Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Süfyân (ö. 308/920-921) ve Ebû Muhammed Ahmed b. Ali el-Kalânisî'nin (ö. ?) olmak üzere yaygın olan iki rivayeti bulunmakta, ilki çeşitli raviler aracılığıyla farklı bölgelerde yaygınlaşırken ikincisinin ise neredeyse sadece Mağrib ve Endülüs coğrafyasında yayıldığı görülmektedir.[268] Bu sebeple Endülüs'e ilk giren Müslim rivayeti de Kalânisî rivayeti olmuştur. Kalânisî rivayetini Aşkar olarak bilinen Ebûbekir Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ (ö. 359/969-970), ondan da Mısır'da ikâmet eden ve İbn Mâhân olarak tanınan Abdülvehhâb b. Îsâ b. Abdurrahman el-Fârisî (ö. 387/997-998) rivayet etmiştir. *Sahîh*'in Endülüs'e girişi de Endülüslü muhaddislerin İbn Mâhân'dan *Sahîh*'i dinleyip Endülüs'e taşımaları sonucu olmuştur.

Sahîh'i İbn Mâhân'dan dinleyerek en erken tarihte Endülüs'e getirenin kim olduğu kesin olmamakla birlikte üç kişinin *Sahîh*'i Endülüs'e ilk getirenler olma ihtimali yüksektir. Bunlar İbnü'l Ceyyânî olarak bilinen Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Eş'arî el-Kurtubî (ö. 390/999-1000)[269], Ahmed b. Feth b. Abdullah b. Ali b. Yûsuf el-Meâfirî et-Tâcir (ö. 403/1012-1013)[270] ve İbnü'l-Hazzâ olarak tanınan Muhammed b. Yahya b. Ahmed et-Temîmî (ö. 416/1025-1026)'dir.[271] Onlar *Sahîh*'i Doğu'ya yaptıkları rihleler esnasında Mısır'da İbn Mâhân'dan dinlemişlerdir. Üçünün de Endülüs'e dönüş tarihi bilinmemekle birlikte vefat tarihlerine bakıldığında onların *Sahîh*'i IV/X. yüzyılın ikinci yarısında Endülüs'te rivayet ettikleri anlaşılmaktadır.[272]

---

[268] M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh," **DİA**, C: VII, s. 124-129.
[269] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 244.
[270] İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: I, s. 61.
[271] İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: II, s. 132-134; Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis**, s. 188.
[272] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 135-140.

3.1.1.6. Tirmizî'nin *Sünen*'i

Tirmizî'nin *Sünen*'inin Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb (ö.346/957-958), Yûsuf b. Ahmed es-Saydelânî (ö.?) ve Ebû Hâmid et-Tâcir (ö.?) olmak üzere Endülüs'e giren üç isnadı bulunmaktadır. Bu rivayetler arasından Endülüs'e en erken Saydelânî rivayetinin girdiği kaydedilmektedir.[273] Şöyle ki, Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Eş'arî el-Ceyyânî (390/999-1000) Doğu'ya yaptığı rihlesinde Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ahmed es-Saydelânî el-Mekkî'den Tirmizî'nin *Sünen*'ini dinlemiş ve döndüğünde Endülüs'te rivayet etmiştir. Onun *Sünen* rivayetini Endülüs'te kendisinden dinleyen ve rivayet eden kişi ise İbn Abdülber olmuştur. Yahyâ b. Muhammed'in vefat tarihi olan 390/999-1000 yılından önce *Sünen*'i Endülüs'te rivayet ettiği anlaşılmaktadır. İbn Mahbûb ve Ebû Hâmid et-Tâcir rivayetleri ise VI/XII. yüzyılda Endülüs'e girmiştir.[274]

3.1.2. Diğer Hadis Kitaplarının Girişi

Rihlelerle birlikte Endülüs'e giren hadis kitapları kütüb-i sitte ile sınırlı kalmamış, Doğu'da tedvin ve tasnif dönemlerinde te'lif edilen müsned, musannef, tarih ve tabakat türündeki pek çok klasik eser de kısa zamanda Endülüs'e taşınmıştır. Bu eserlerin tümünü burada zikretmek mümkün olmadığından önemli gördüğümüz bazı eserler örnek olarak verilecektir.

3.1.2.1. Müsned, Musannef ve Sünen Türü Eserler

Tasnif döneminin ilk eserlerinden olan Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî'nin (ö. 235/849-850) *el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr* adlı eseri[275] Endülüs'e en erken giren hadis kitapları arasındadır. Bakî b. Mahled *Musannef*'i Irak'ta bizzat İbn Ebû Şeybe'den dinlemiş ve onu Endülüs'e getirerek pek çok kişiye rivayet etmiştir.[276] Musannef türündeki bir diğer eser olan Abdürrezzak b. Hemmam es-San'anî'nin (ö. 211/826-827) *el-Musannef fi'l-hadis*

[273] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 156-160.
[274] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 244.
[275] Mehmet Efendioğlu, "el-Musannef," **DİA**, C: XXXI, s. 237-238.
[276] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 143-145; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 171-173.

adlı eseri ise İbnü'l-Cebbâb olarak tanınan Ebu Ömer Ahmed b. Hâlid b. Yezid (ö. 322/933-934) ve Hasan b. Sa'd b. İdris b. Rezin el-Kurtubî (ö. 332/943-944) tarafından Endülüs'e taşınmıştır. Bu iki âlim Doğu'ya yaptıkları rihleler esnasında Yemen'in San'a şehrine girerek Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın önemli ravilerinden olan Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhim ed-Deberî'den (ö. 285/898-899) *Musannef*'i dinlemişler ve rihle dönüşü Endülüs'te rivayet etmişlerdir.[277]

Müsned türü kitapların en genişi olan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin Endülüs'e girişi ise yaklaşık olarak Buhârî'nin *Sahîh*'inin Endülüs'e girdiği tarihlere denk gelmektedir. Endülüslü âlimler Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min b. Yahyâ el-Kurtubî (ö. 390/999-1000), Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Hâlid el-Vehrânî (ö. 411/1020-1021) ve Hasan b. Ali b. Muhammed et-Temîmî (ö. ?) Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini Endülüs'te ilk rivayet eden isimler arasındadır.[278] Bu âlimler Doğu'ya yaptıkları rihlelerde Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân b. Mâlik'ten (ö. 368/978-979) *Müsned*'i dinlemişlerdir.[279] Rihleden Endülüs'e dönüş tarihleri bilinmemekle birlikte Hasan b. Ali'nin halife III. Abdurrahman döneminde (300-350/912-962) kadılık görevi yaptığına dair bilgi onun IV/X. yüzyılın ilk yarısında Endülüs'e döndüğünü ve *Müsned*'i rivayet ettiğini göstermektedir. İbn Abdülber her üç âlimden de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini rivayet etmiştir.

Nesâi'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı eseri de erken tarihte Endülüs'e giren hadis eserleri arasındadır. *es-Sünenü'l-kübrâ*'nın üç rivayetinin Endülüs'te yaygın olduğu görülmektedir. Bunlar, Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr (ö. 328/939-940), Hamza b. Muhammed el-Kinânî (ö. 357/967-968) ve İbnü'l-Ahmer (ö. 358/968-969) rivayetleridir.[280] İbnü'l- Ahmer ve Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr, İmam Nesâî ile görüşüp doğrudan kendisinden *Sünen*'i dinleyen Endülüslü âlimlerdir. İbnü'l-Ahmer Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahman, 295/907-908'de Doğu'ya rihle yapmak üzere yola çıkmış, 297/909-910'de Mısır'da İmam Nesâî ile görüşüp kendisinden *Sünen*'i dinlemiş ve 325/936-937 yılında da Endülüs'e geri dönmüştür.[281]

[277] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 72-73, 165-166; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 167-170.
[278] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 167, 332-333; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 395-396.
[279] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 179-180.
[280] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 148-156.
[281] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 91; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 148-149.

Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr ise 294/906-907'de Doğu'ya rihle yapmış, aynı şekilde Mısır'da İmam Nesâî'den *Sünen*'i dinlemiş ve dört yıl dört ay süren rihlesinin ardından Endülüs'e dönmüştür.[282] Bazı çalışmalar Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sını Endülüs'e ilk getiren kişinin Muhammed b. Muâviye olduğunu belirtse de[283], Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr'ın rihlesinin dört yıl dört ay sürdüğü bilgisi onun yaklaşık 299/911-912 yılında Endülüs'e döndüğünü ve *Sünen*'i 325/936-937 yılında Endülüs'e dönen Muhammed b. Muâviye'den daha önce rivayet ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak *Sünen*'in IV/X. yüzyılın başlarında Endülüs'te rivayet edildiğini söylemek mümkündür.

İmam Nesâî'nin vefatından sonra ise Endülüslü muhaddisler onun öğrencilerinden *Sünen*'i dinlemeye devam etmişlerdir. Örneğin; Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. Müferric (ö. 380/990-991), Muhammed b. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî (ö. 394/1003-1004) ve Abdullah b. Muhammed b. Esed el-Cühenî, İmam Nesâî'nin en önemli öğrencilerinden olan Hamza el-Kinânî'den *Sünen*'i dinlemişlerdir. İbn Müferric ve Abdullah b. Muhammed b. Esed el-Cühenî rihle arkadaşı olup rivayetleri ortaktır. Her ikisi de Nesâî'nin *Sünen*'ini Hamza b. Muhammed el-Kinânî'den Mısır'da dinlemiştir. İbn Müferric'in 337/948-949'da çıktığı Doğu seyahatinden Endülüs'e 345/956-957 yılında döndüğü bilgisinden hareketle Kinânî rivayetinin Endülüs'e en erken bu tarihte girdiğini söylemek mümkündür.[284] Abdullah b. Muhammed'in dönüş tarihi bilinmemekle birlikte vefat tarihi olan 395/1004-1005 yılından önce Endülüs'e döndüğü anlaşılmaktadır. Muhammed b. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî ise 343/954-955'te Doğu'ya rihle yapmış, Mısır'da Hamza b. Muhammed el-Kinânî'den Nesâî'nin *Sünen*'ini dinlemiştir.[285] Abdullah b. Muhammed gibi onun da Endülüs'e dönüş tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almadığı için vefat tarihinden yola çıkarak 394/1003-1004 yılından önce *Sünen*'i rivayet ettiğini söyleyebiliriz.

---

[282] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 63-65; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 149-150.
[283] Hamîdâtû, **Medresetü'l-hadîs**, C: I, s. 167; James Robson, "Sünen-i Nesâî Nüshalarının Rivâyeti," Çev. Musa Erkaya, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XIX, sy. 1, 2014, s.192.
[284] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 122; İbn Beşküvâl, **es-Sıla,** C: I, s. 33; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 150-151.
[285] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 142.

İslam te'lif geleneğinde alanlarında tanınmış şahısların biyografilerini konu edinen tabakât ve ricâl türü eserlerin pek çok çeşidi de Endülüs'e muhaddisler tarafından getirilen eserler arasındadır. Örneğin; tabakat türü eserler arasında günümüze ulaşan en eski kitaplardan biri olan Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî'nin (ö. 240/854-855) *Tabakâtü'r-ruvât* adlı eserini Bakî b. Mahled Endülüs'e getirirken,[286] Ebû Bekir Ahmed b. Ebû Hayseme'nin (ö. 279/892-893) *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserini getiren kişi ise Endülüslü meşhur muhaddis Kâsım b. Asbağ el-Kurtubî olmuştur. İbnü'l-Faradî Kâsım b. Asbağ'ın *et-Târîhu'l-kebîr*'i Bağdat'ta bizzat İbn Ebû Hasyeme'nin kendisinden dinlediğini ve Endülüs'e döndüğünde insanların bu kitap sebebiyle ona büyük ilgi gösterdiklerini aktarmaktadır.[287]

Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr* adlı eserinin ise iki ayrı isnadı erken dönemde Endülüs'e girmiştir. Bunlar Ebû Muhammed Abdurrahman b. el-Fazl el-Fesevî (ö. ?) ve Ebû Ahmed Muhammed b. Süleyman b. Fâris en-Nîsâbûrî ed-Delâl (ö. 310/922-923'ten önce) rivayetleridir. *et-Târîhu'l-kebîr*'i Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. Müferric 337/948-949'da çıktığı Doğu seyahatinde Mekke'de Ebu'l-Hasan Muhammed b. Nâfi' el-Huzâî'den (ö. ?) Fesevî rivayetiyle dinlerken, Halef b. Kâsım b. Sehl (ö. 393/1002-1003) ise 345/956-957'de çıktığı yolculuğunda yine Mekke'de Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İsmâil et-Tûsî'den (ö. 362/972-973) İbnü'd-Delâl rivayeti ile dinlemiştir.[288] Halef b. Kâsım b. Sehl aynı zamanda Buhârî'nin *et-Târîhu'l-evsat* ve *Kitabu'd-du'afâ' ve'l-metrûkûn* adlı eserlerini de Endülüs'e getiren isimdir. O, *et-Târîhu'l-evsat*'ı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. el-Verd el-Bağdâdî'den (ö. 351/962-963) dinlerken, *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn*'u Muhammed b. Abdullah b. Fıtr el-Burûcirdî'den (ö. ?) dinlemiştir.[289]

[286] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 143-145; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 280.
[287] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 467-469; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 258.
[288] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 197-198; C: II, s.122-124; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 256-257.
[289] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 257-259.

3.1.2.3. Cerh-Ta'dîl, İlel ve Şerh Türündeki Eserler

Yukarıda sayılan eserler dışında hadis ilminin çeşitli alanlarına dair kitapların da farklı tarihlerde Endülüs'e taşındığı görülmektedir. Örneğin; hadis ravilerinin tenkidine dair yazılan cerh ve ta'dîl türündeki eserler arasında önemli bir yeri olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî'nin (ö. 322/933-934) *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkûn* adlı eserini Endülüs'e taşıyan isim İbnü'l-Ceyyânî olarak tanınan Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Eş'arî el-Kurtubî (ö. 390/999-1000) olmuştur. O, Mekke'de Muhamed b. Ahmed b. İbrâhim el-Belhî'den (ö. 373/983-984) Ukaylî'nin bu eserini dinlemiş, döndüğünde Endülüs'te rivayet etmiştir.[290]

Hadislerde ve râvîlerde görülen kusurlara dair te'lif edilen ilel kitapları arasında önemli yeri olan Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-'ilel ve ma'rifeti'r-ricâl* adlı eseri ise Endülüs'e Abdullah b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hazm b. Halef es-Sağrî (ö. 383/993-994) tarafından getirilmiştir. 350/961-962'de Doğu'ya rihle yapan Abdullah b. Kâsım, Bağdat'ta Ebû Ali İbnü's-Savvâf'tan (ö. 359/969-970) dinlediği *Kitâbü'l-'ilel*'i III. Abdurrahman (300-350/912-962) zamanında döndüğü Endülüs'te rivayet etmiştir. İbnü'l-Faradî'nin de aralarında bulunduğu pek çok kişi kendisinden Kitâbü'l-'İlel'i rivayet etmiştir.[291]

Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838-839) *Garîbü'l-hadis* adlı eserini İbnü'l-Cebbâb olarak bilinen Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (ö. 322/933-934), Mekke'de Kâsım b. Sellâm'ın önemli ravilerinden olan Ali b. Abdülaziz'den (ö. 286/899-900) dinlerken[292], İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889-890) aynı isimdeki kitabını Kâsım b. Asbağ bizzat İbn Kuteybe'den dinlemiş ve Endülüs'te rivayet etmiştir.[293]

3.2. Dil, Kıraat, Tefsir, Fıkıh ve Tarih İlminin Endülüs'e Taşınması

Rihle temelde hadis ilmine ait bir terim olmakla birlikte diğer İslâmî ilimlerin tahsili için de rihleler yapılmıştır. Ne var ki diğer ilim dallarındaki bu rihlelerin

[290] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 244; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 262-263.
[291] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 329-331.
[292] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 72-73; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 235.
[293] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 427-429; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 237-238.

hiçbiri hadis ilmi için yapılan rihleler kadar çok ve geniş kapsamlı olmamıştır.[294] Endülüs'ten Doğu'ya yapılan rihleler incelendiğinde büyük çoğunluğunda harekete geçirici temel saikin hadis ilmini tahsil etmek olduğu görülmektedir.[295] Bununla birlikte muhaddislerin bir kısmı zorlu şartlar altında uzun mesafeler katederek yaptıkları rihlelerinde hadis ilmiyle yetinmeyip diğer ilim dallarında uzmanlaşmış âlimlerden de istifade etmiş; dilden tarihe, tefsirden kıraate kadar pek çok ilmin ve bu ilim dallarında yazılmış eserlerin Endülüs'e taşınmasını sağlamışlardır.

Örneğin; Endülüs'ün önemli muhaddisi ve kıraat âlimi Gâzî b. el-Kays, Medine'de İmam Mâlik'ten *Muvatta*'ı işitmesinin yanı sıra kırâat-i seb'a imamlarından olan Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym el-Medenî (ö. 169/785-786) ile görüşmüş ve ondan kıraat ilmini öğrenmiştir. Bu sebeple kaynaklarda onun ismi Nâfi' kıraatini Endülüs'e ilk getiren kişi olarak geçmekte ve Endülüs'te kıraat ilminin temellerinin atılmasında önemli bir rol oynadığı görülmektedir.[296]

Arap diline ait eserlerin Endülüs'e girişinde de muhaddislerin ifa ettikleri rihlelerin önemli katkısı olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin; Sâbit b. Hazm (ö. 313/925-926) ve oğlu Kâsım b. Sâbit b. Hazm (ö. 302/914-915) Serakustalı iki önemli muhaddis olup Doğu'ya yaptıkları rihlelerden hadis ilminin yanı sıra Arap dili rivayetlerini de elde ederek dönmüşlerdir. Zira onlar meşhur dilbilimci Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791-792) *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eserini ilk defa Endülüs'e getiren âlimlerdir.[297] Arap diline dair eserlerin Endülüs'e girişini sağlayan bir diğer isim Endülüslü meşhur muhaddis Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî'dir. 240/854-855'ten önce Doğu'ya rihle yapan Huşenî; Mısır, Mekke, Bağdat ve Basra'da pek çok hadis âliminden hadis ilmini tahsil ederken aynı zamanda dil âlimlerinden Arap dili rivayetlerini de dinlemiştir. O, Basra dil mektebinin öncü isimlerinden olan Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî'nin (ö. 216/831-832)[298] kitaplarını Basra'nın önde gelen dil âlimlerinden dinleyerek Endülüs'e taşımıştır. İbnü'l-Faradî Huşenî'nin fıkıh sahasında büyük bir âlim olmadığını, asıl ilgi alanının hadis ve Arap dili

[294] İbrahim Hatiboğlu, "Rihle," **DİA**, C: XXXV, s. 106-108.
[295] Michael Karl Lenker, "The Importance Of The Rihla For The Islamization Of Spain," s. 189-190.
[296] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 443; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: III, s. 114-115.
[297] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 461-462; C: II, s. 154.
[298] Süleyman Tülücü, "Asmaî", **DİA**, C: III, s. 499-500.

olduğunu belirtmiş, onun Endülüs'e çok sayıda cahiliye şiiri ve Arap dili rivayetiyle döndüğünü kaydetmiştir.[299]

Doğu'daki tefsir ilminin Endülüs'e taşınmasında da benzer bir durum görünmektedir. Örneğin; yukarıda ismi zikredilen Huşenî, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Tefsîrü'l-Kur'ân* adlı eserini öğrencisi Seleme b. Şebîb en-Nîsâbûrî'den (ö. 247/861-862) dinlemiş ve Endülüs'te rivayet etmiştir.[300] Endülüs tefsir geleneğini en çok etkileyen müfessirler arasında sayılan Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe (ö. 200/815-816) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922-923)[301] ilmî birikimleri ve te'lif ettikleri eserler de Endülüs'e muhaddisler tarafından getirilmiştir. Bu iki isim arasındaYahyâ b. Sellâm, Kuzey Afrika'da kendisine ilk Kur'an tefsiri nispet edilen âlimdir. Kûfe, Basra, Bağdat ve Mısır'ın ardından Kuzey Afrika'nın ilim merkezi Kayrevan şehrine gelip oraya yerleşen ve Ulu Camii'nde tefsir dersleri veren Yahyâ b. Sellâm Kuzey Afrika'nın en önemli müfessirlerindendir.[302] Endülüslü muhaddisler Yâsîn b. Muhammed b. Abdürrahim el-Ensârî (ö. 320/932) ve Ali b. el-Hasan el-Müriyy (ö. 334/945-946), Kayrevan'a yaptıkları rihlelerde Yahyâ b. Sellâm'ın öğrencisi Ahmed b. Mûsa b. Cerîr'den (ö. 273/886-887) dinledikleri *et-Tefsîr*'i Endülüs'e getirmişlerdir.[303]

Taberî'nin *Câmiʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Kurʾân* adlı tefsiri ise Endülüs'e Yûsuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemdânî (ö. 383/993-994) tarafından getirilmiştir. Yûsuf b. Muhammed ilk eğitimini Kurtuba'daki hadis âlimlerinden aldıktan sonra Doğu'ya rihle yapmış ve on yıl orada kalmıştır. Meşhur Mısırlı muhaddisler Hamza b. Muhammed b. Ali el-Kinânî ve Ebû Ali Saîd b. Osman es-Seken'den rivayette bulunmuş, hadis ilminin yanı sıra tefsir ve tarih ilmiyle ilgili eserlerin de rivayet iznini elde etmiştir. Taberî'nin *Tefsîrü'l-Kur'ân*, *Târîhu'l-mülûk* ve *Tehzîbü'l-âsâr* adlı eserlerinin de aralarında bulunduğu birçok kitabını yazmış, Endülüs'e döndükten sonra Doğu'da elde ettiği bu eserleri rivayet etmiştir. İbnü'l-Faradî kendisinin Yûsuf

[299] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 24.
[300] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 86-87.
[301] Arslan Karaoğlan, "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış," **Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5, 2017, s. 18.
[302] İsmail Cerrahoğlu, "Yahyâ b. Sellâm," **DİA**, C: XLIII, s. 263-264.
[303] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 407; C: II, s. 259; Dabbî, **Buğyetü'l-mültemis,** s. 690.

b. Muhammed'e rihle yaptığını ve kıraat metodu ile ondan pek çok rivayet dinlediğini aktarmaktadır.[304]

Endülüslülerin rihle coğrafyasında yer alan Irak bölgesinden de Kur'an ilimlerine dair pek çok eser Endülüs'e getirilmiştir. Garîbü'l-Kur'ân konusunda yazılmış ilk eser olan Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî'nin (ö. 210/825-826) *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı eserini el-Hasen b. el-Hüseyin es-Sükkerî'den (ö. 275/888-889) Kâsım b. Asbağ rivayet ederken[305], Abbasî dönemi önemli âlimlerinden Kâsım b. Sellâm'ın *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-azîz* adlı eserini Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî[306], yine onun *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* adlı eserini ise muhaddis İbnü'l-Cebbâb Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (ö. 322/933-934) rivayet etmiştir.[307]

Endülüslü muhaddisler, kıraat, dil ve tefsir eserlerinin yanı sıra fıkıh eserlerinin de Endülüs'e taşınmasını sağlamışlardır. Özellikle Şafiî mezhebinin görüşlerinin ve Şafiî fıkhına dair eserlerin Endülüs'e taşınmasında Endülüslü muhaddislerin rihlelerinin büyük rol oynadığını söylemek mümkündür. Nitekim Şafiî mezhebine mensubiyeti ile tanınan ve mezhebin Endülüs'e taşıyıcısı konumunda olan ulemaya bakıldığında onların Doğu'ya yaptıkları rihlelerde hadis ilmiyle birlikte Şafiî fıkhını da tedris eden muhaddisler olduğu görülmektedir. Bu muhaddisler, Mısır'da mezhebin sonraki kuşaklara aktarılmasında en önemli rolü oynayan İmam Şafiî'nin önde gelen öğrencileri Ebû İbrâhim el-Müzenî (ö. 264/877-878), Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 268/881-882) ve Rebi' b. Süleyman el-Murâdî el-Müezzin (ö. 270/883-884) gibi isimlerden Şafiî fıkhını öğrenmişler ve Şafiî mezhebine ait eserleri Endülüs'e getirmişlerdir.

Örneğin, ilk fıkıh usulü eseri olan İmam Şafiî'nin *Risâle*'sini Endülüslülerin kendisinden dinledikleri kişi İbnü'l-Harrâz olarak bilinen muhaddis Yahyâ b. Abdülazîz (ö. 295/907-908)'dir. O, başta Muhammed b. Ahmed el-Utbî (ö. 255/868-869) olmak üzere dönemin önde gelen isimlerinden Mâlikî fıkhını öğrenmiş, meşhur Mâlikî fakih Ubeydullah b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile aynı zamanda şûra

[304] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 256-257.
[305] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 93-94.
[306] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 23-25; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 78-81.
[307] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 103-104.

meclisinde görev yapmıştır. Doğu'ya yaptığı rihlede Mısır'a uğrayan Yahyâ b. Abdülazîz burada İmam Şafiî'nin öğrencileri Müzenî, Rebî' b. Süleyman ve Muhammed b. Abdülhakem'den Şafiî fıkhını tahsil etmiştir. Yahya b. Abdülazîz, Şafiî mezhebinin en önemli kaynakları arasında yer alan İmam Şafiî'nin *er-Risâle* sini ve Müzenî'nin *Muhtasar*[308] adlı eserini Endülüs'e taşıyarak, Şafiî mezhebinin kaynaklarının bu coğrafyada tanınmasında önemli rol oynamıştır.[309] Benzer şekilde Yûsuf b. Muhammed b. Süleyman el-Hemdânî (ö. 383/993-994) de IV/X. yüzyılın sonlarında yaşamış Şafiî fakihtir. Doğu'ya yaptığı rihlesinde birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Mısır'da Şafiî fıkhını öğrenen Yûsuf b. Süleyman İmam Şafiî'nin *Ümm* adlı eserinin rivayeti ile Endülüs'e dönmüştür.[310]

Muhaddisler tarafından Endülüs'e getirilen tarih kitapları arasından ise Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758-759), Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik b. Hişâm (ö. 218/833), Ebû Amr Halîfe b. Hayyât ve Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe'nin eserlerini zikredebiliriz. İlk megâzî yazarı olan Mûsâ b. Ukbe'nin İmam Mâlik'in "en doğru megâzî kitabı" olarak adlandırdığı *Kitâbü'l-Megâzî* adlı eserininin Endülüslü ravisi Kâsım b. Asbağ olmuştur.[311] Halîfe b. Hayyât'ın İslam dünyasında kronolojik esasa göre yazılmış ilk tarih kitabı olan *et-Târîh*'ini Bakî b. Mahled[312], İbn Kuteybe'nin *A'lâmü'n-nübüvve* adlı eserini ise yine Kâsım b. Asbağ Endülüs'te rivayet etmiştir.[313] Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ise Hz. Peygamber'in hayatına dair günümüze ulaşan en eski kitap olan İbn Hişâm'ın önemli eseri *es-Sîretü'n-nebeviyye*'nin Endülüs'teki ilk ravileri arasındadır.[314]

İslâmî ilimlere dair te'lif edilen eserlerin Doğu'dan Endülüs'e taşınma süreciyle ilgili yukarıda verdiğimiz bilgiler göstermektedir ki; Endülüslü muhaddisler bu eserleri çoğunlukla Mekke, Mısır ve Bağdat'tan Endülüs'e taşımışlardır. Mekke, hac mevsiminde birçok âlimin yıllık buluşma mekânı olması

[308] Şafiî mezhebinin temel kaynakları arasında yer alan ve ders kitabı olarak okutulan bu eser İmam Şafiî'nin öğrencileri tarafından onun mezhebine dair yazılan ilk eserdir. Bkz. Şükrü Özen, "Müzenî," **DİA**, C: XXXII, s. 248.
[309] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 230-231; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s. 559; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: V, s. 157.
[310] İbnü'l-Faradî, **Târihu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 256-257.
[311] İbn Hayr, **Fehrese,** s. 286.
[312] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 143-145; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 285.
[313] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 467-469; İbn Hayr, **Fehrese,** s. 194.
[314] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 24.

sebebiyle İslam coğrafyasının dört bir tarafından gelen âlimlerin eserleri ile dolup taşmış, bu sebeple Endülüslü ilim talebeleri için vazgeçilmez bir merkez olmuştur. İslam coğrafyasının ilmî başkenti olan Bağdat'tan Endülüs'e taşınan eserlerin çokluğu ise Bağdat'taki ilmî hareketlilikle ve İslâmî ilimlere dair önemli eserlerin bu bölgede te'lif edilmiş olması ile yakından ilgili gözükmektedir. Endülüslülerin Abbâsî Devleti ile aralarında olan siyasi düşmanlık, onların Bağdat'ta yazılmış kıymetli kitapları Endülüs'e taşımalarına engel olmamıştır. Mekke ve Bağdat'la birlikte Mısır da kitapların Endülüs'e taşınmasında önemli bir rol oynamıştır. Bunda Mısır'ın Endülüs'e coğrafî yakınlığının yanı sıra Hicaz ve Irak bölgelerinde te'lif edilen eserlerin Kuzey Afrika'da önce Mısır'a girmesinin büyük etkisi olmuştur. Bu sebeple kitapların büyük bir kısmının, Doğu ile Mağrib ve Endülüs arasında bir köprü vazifesi gören Mısır üzerinden Endülüs'e girmesi olağan bir sonuçtur.

3.3. Ehl-i Rey Ehl-i Hadis İlişkisi

Endülüs'teki ehl-i rey ehl-i hadis ilişkilerine değinmeden önce ehl-i rey kavramıyla kastedilenin ne olduğu üzerinde durmak gerekmektedir. Re'y "müctehidin, hakkında açık bir nas bulunmayan fıkhî bir konuda belli metotlar uygulayarak ulaştığı şahsî görüş" anlamında kullanılır. Ehl-i re'y ise "re'y taraftarı kimse veya kimseler" manasına gelmektedir. Ehl-i rey tabiri zamanla farklı anlamlar kazansa da genellikle Irak bölgesinde Kûfe merkezli gelişen ve Kûfe ekolü olarak anılan fıkhî faaliyetin özel adı olarak kullanılmıştır.[315] Ehl-i re'y tabirini Endülüs için kullandığımız bu bölümde bu tabirle Kûfe ekolünün kastedilmediği belirtilmelidir. Endülüs'te ehl-i re'y olarak adlandırdığımız grup İmam Mâlik'in Muvatta'ı etrafında fıkhî görüşlerini şekillendiren ve ehl-i hadise karşı takındıkları sert tavırla dikkat çeken Mâlikî fukahadır.[316]

Endülüs'ü fethetmek üzere Şam'dan gelen fatihlerin mezhebi olan Evzâîliğin, fetihten I. Hişâm'ın (172-180/788-796) emirliğine kadar geçen süre içerisinde Endülüs'te hâkim mezhep olduğu, fakat I. Hişâm döneminden itibaren yerini Mâlikiliğe bıraktığı görülmektedir. Ziyâd b. Abdurrahman, Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b.

[315] M. Esat Kılıçer, "Ehl-i Re'y," **DİA**, C: X, s. 520.
[316] Ehl-i re'y tabirinin bu kullanımında Ali Hakan Çavuşoğlu'nun "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi" adlı makalesinden istifade edilmiştir.

Yahyâ el-Leysî gibi isimlerin Medine'ye yaptıkları rihlelerin ardından İmam Mâlik'in fıkhî görüşleri ile Endülüs'e dönmeleri, Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki ilk temellerini atmıştır. Medine'ye devam eden rihleler ve emir I. Hişâm'ın Mâlikî fakihlere verdiği destek sonucu Mâlikî mezhebi kısa zamanda Endülüs'ün hâkim mezhebi haline gelmiştir.[317] Öyle ki, I. Hakem (180-206/796-822) zamanında Mâlikilik devletin resmi mezhebi olarak kabul edilmiş, yargıda İmam Mâlik'in görüşlerine göre fetva verilmesi zorunlu bir hal almıştır.[318]

I. Hakem (180-206/796-822) ve oğlu II. Abdurrahman (206-238/822-852) zamanında Mâlikî fukaha, toplumun ilmî ve fikri hayatının yanı sıra siyasi hayat üzerinde de nüfuz sahibi olan bir zümre haline gelmiştir. Örneğin, ilk Mâlikî fakihlerden Kurtuba kadısı Îsâ b. Dînâr fetva meclisi başkanlığı yapmış, fetva işlerinde onun görüşlerinin dışına çıkılmamıştır.[319] Aynı şekilde Îsâ b. Dînâr'ın vefatından sonra fetva meclisinde en etkin isim haline gelen Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî de II. Abdurrahman tarafından büyük bir ilgiye mazhar olmuş, emirin bütün işlerinde kendisine danıştığı siyasi ve ilmî bir otorite haline gelmiştir. Onun kadıların tayin ve azil işlerinde sahip olduğu tartışılmaz yetkisi Mâlikî fukahanın devlet ve toplum üzerindeki etkisinin ne derece yüksek olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[320]

Endülüs ilmî hayatını nüfuzu altına alan Endülüs Mâlikîliği delil merkezli teorik bir fıkıh anlayışından ziyade, fetva alanında karşılaşılan problemlere pratik çözümler üretmeyi amaçlayan fürû merkezli bir fıkıh anlayışına sahip görünmektedir. Nitekim *Muvatta*'ı da bir hadis kitabı olmaktan çok, bir fetva kitabı olarak algılayan Mâlikî fukaha[321] İmam Mâlik ve öğrencilerinin *Muvatta*' etrafında geliştirdikleri fıkhî görüşlerini ezberleyip uygulamakla yetinmiş, *Muvatta*'ı bilmeyi fakihliğin bir göstergesi saymışlardır. Nitekim ilk dönem fukaha için rical kitaplarında "*Muvatta*'ı ezbere biliyordu" ifadesi sıkça kullanılmaktadır. *Muvatta*'a olan bu sıkı bağlılık başta ehl-i hadis olmak üzere farklı görüş ve anlayışlara karşı bir

[317] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: I, s. 26; Makkarî, **Nefhu't-tîb**, C: III, s. 230.
[318] Özdemir, **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, s. 97.
[319] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: IV, s. 105-106.
[320] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: III, s. 382.
[321] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi," **İslamiyât Dergisi**, sy. 3, 2004, s. 61-62.

tepki meydana getirmiştir.[322] Bu nedenle Doğu'ya yaptıkları rihlelerde Medine ile yetinmeyip özellikle Irak ve Hicaz bölgelerinde farklı mezhep mensubu fakih ve muhaddislerle görüşerek onların fikir ve eserleriyle Endülüs'e dönen âlimlere, İmam Mâlik ve öğrencilerinin görüşlerine muhalif olma gerekçesiyle şiddetle karşı çıkılmıştır.

Ehl-i rey ve ehl-i hadîs arasında meydana gelen bu çatışmanın en önemli örneklerinden biri Bakî b. Mahled (ö. 276/889-890) ile Mâliki fukaha arasında yaşanmıştır. Endülüs'ün daha önce şahit olmadığı şekilde geniş kapsamlı bir rihle yapan Bakî b. Mahled, ilki yirmi ikincisi ise on dört yıl süren otuz dört yıllık rihlesinde farklı mezhep ve anlayışlara mensup yaklaşık iki yüz seksen dört âlimden ilim elde etmiş, farklı hadis koleksiyonları ile Endülüs'e dönmüştür. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Bakî b. Mahled İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'i, Halîfe b. Hayyât'ın *Târîh* ve *Tabakâtü'r-ruvât*'ı, İmam Şafiî'nin (ö. 204/819-820) *Ümm*'ü ve Ahmed b. İbrâhim b. Kesîr ed-Devrâkî'nin (ö. 246/860-861) *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*'i olmak üzere pek çok eseri Endülüs'e ilk defa getiren kişi olmuştur.

Bakî b. Mahled sahip olduğu geniş ilmi sayesinde Endülüs'te bir taraftan ilgiye mazhar olurken diğer taraftan Doğu'dan getirdiği eserlerin farklı fikirler ve İmam Mâlik'in *Muvatta*'ına muhalif hadisler içermesi sebebiyle fukaha tarafından şiddetli tepkilere maruz kalmıştır. Bakî b. Mahled'e en sert tepki gösterenlerin arasında Kurtuba Mâlikîlerinin fetva reisi olan Asbağ b. Halîl (ö. 273/886-887) gelmektedir. Asbağ'ın öğrencisi Kâsım b. Asbağ, onun "Tabutuma bir domuz kafası konması, İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inin konmasından daha iyidir." dediğini aktarmakta ve Asbağ b. Halîl'e beddua ederek "Bakî b. Mahled'den hadis öğrenmekten beni mahrum eden odur. Ona gidip gelmeyi babam bana hep yasaklardı. Hâlbuki Bakî b. Mahled bizim komşumuzdu." demektedir.[323] Bakî b. Mahled'e yönelik karşıt faaliyetler onun emire şikâyet edilmesine kadar varmıştır. Fukaha, emir Muhammed'i (238-273/852-886) Bakî b. Mahled konusunda uyarmış, engel olmadığı takdirde ortaya çıkacak kötü sonuçları hatırlatarak önlem almasını

[322] Özdemir, **Endülüs Müslümanları**: **Kültür ve Medeniyet**, s. 181.
[323] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 129-131; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: IV, s. 252; Zekeriya Güler, "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm", **İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikîsi Dergisi**, C:VII, sy. 14, 2009, s. 159.

istemiştir. Fakat emir Muhammed İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ini inceleyerek içerisinde fukahanın iddia ettiği gibi sakıncalı fikirler bulunmadığını bilakis onun kıymetli bir hadis eseri olduğunu görünce Bakî b. Mahled'e, "İlmini neşret ve hadis adına her neye sahipsen onu da rivayet et." sözleri ile tam destek vermiştir. Emir Muhammed bununla da yetinmeyip saray kütüphanesinin memurundan İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inin bir nüshasının istinsah edilmesini istemiştir.[324]

Emir Muhammed'in (238-273/852-886) özelde Bakî b. Mahled'e, genelde ehl-i hadîse sağladığı bu destek, Endülüs'teki rey-hadis mücadelesi açısından bir dönüm noktası mesabesinde görülebilir. Zira bu destek, Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddâh gibi isimlerin Doğu'dan getirdikleri hadis ilmini serbestçe neşretmelerini, Endülüs Mâlikî fukahasının nüfuzunun kısmen kırılmasını ve fukahanın ehl-i hadîse yakınlaşmasını sağlamıştır. Kâdî İyâz'ın Mâlikî mezhebine dair te'lif edilen en meşhur fukaha tabakatı kitabı olan *Tertîbü'l-medârik ve taḳrîbü'l-mesâlik li-maʿrifeti aʿlâmi mezhebi Mâlik* adlı eserinde yaptığımız inceleme, III/IX. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp IV/X. yüzyılda giderek artan bu yakınlaşmaya işaret etmektedir. Zira III/IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar hadis ilminde temayüz etmiş âlim sayısı az iken, III/IX. yüzyılın son çeyreği ve IV/X. yüzyıl, fakih kimliğinin yanı sıra muhaddis kimliği ile tanınan âlimlere sahne olmuştur. Bu âlimlerin isimlerinin hepsini burada zikretmek mümkün olmamakla birlikte konunun zihinlerde netlik kazanması için her tabakadan birkaç örnek vermekle yetinilecektir.

III/IX. yüzyılın sonlarında Bakî b. Mahled ile başlayan ehl-i hadîse yakınlaşma eğiliminin ilk temsilcileri arasında zikredebileceğimiz isimlerden biri İbnü'l-Kazzâz olarak bilinen İbrâhim b. Muhammed b. Bâz (ö. 273/886-887)'dır. Şûra meclisinin önde gelen isimlerinden olup fıkıh ilminin yanı sıra hadis ilmine olan vukufiyeti ile tanınan İbrâhim b. Muhammed b. Bâz, Ahmed b. Hâlid gibi pek çok muhaddise hocalık yapmıştır.[325] Aynı dönemin önemli isimlerden bir diğeri Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin oğlu ve en önemli ravisi olan Ubeydullah b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö.

[324] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 143-145; Ebu Abdullah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayrevânî Huşenî, **Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn**, Thk. Luıs Molına, Marıa Luısa Avıla, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Instituto de Cooperacion Con el-Mundo Arabe, 1992, s. 49-58.
[325] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: IV, s. 443-446.

298/910-911)'dir. O, hayatının ilk dönemlerinde ehl-i hadîse karşı sert tepki gösteren isimlerden biridir. Ubeydullah b. Yahyâ bu tepkisinde o kadar ileri gitmiştir ki, döneminin fetva reisi olup ehl-i hadîsi temsil eden Bakî b. Mahled ile aynı şûra heyetinde yer almaktan duyduğu rahatsızlığı dile getirerek kadı Nadr b. Seleme'den her ikisi için ayrı vakitler tayin etmesini ve onları tek bir mecliste bir araya getirmemesini talep etmiştir. Fakat ömrünün son yıllarında onun ehl-i hadîse olan bu tepkisinin yumuşadığı görülmektedir. Bakî b. Mahled'in oğlu Ahmed b. Bakî b. Mahled'i hastalandığında ziyaret ettiğini gören arkadaşları "Dün babasıyla çekişiyordun, bugün oğlunu ziyaret ediyorsun!" diyerek kendisini eleştirdiklerinde: "Hikmet zaman ve zemine göre hareket etmeyi gerektirir. O dediğiniz geride kaldı, şimdi başka bir zamandayız. Benim neslim sona eriyor, artık bu gençler söz sahibi olacaktır. Bu düşmanlığı çocuklarıma miras bırakmak istemiyorum." diyerek cevap vermiştir.[326]

Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr (ö. 277/890-891) da bu dönemde fukahânın tepkisine maruz kalan muhaddisler arasındadır. O, Doğu'ya yaptığı iki rihlesinde fıkıh ilmiyle yetinmeyip hadis ilminde de büyük bir ilim tahsil ederek Endülüs'e dönmüştür. Kâsım b. Muhammed'in Endülüs'te karşılaştığı muamele ise Bakî b. Mahled'inkinden farklı olmamış, hadis ilmine meyletmesi sebebiyle fukaha tarafından kınanmıştır. Kâsım b. Muhammed'in kendisini kınayanlara cevabı şair sahabî Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin (ö. 28/648-649)[327] şiiri ile olmuştur: "Beni ayıpladığın o şey senden uzak, bana ise zaten medâr-ı iftihardır."[328]

Mâlikî fukahânın Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr'a olan tepkisi onun hadis ilmine yönelmesinin yanı sıra Şafiî fıkhını benimsemiş olmasından da kaynaklanmaktadır. Zira Kâsım b. Muhammed hadis alanındaki uzmanlığı ile birlikte Şafiî fıkhının da Endülüs'teki ilk temsilcilerindendir. O, biri on iki diğeri altı yıl sürecek şekilde Doğu'ya iki rihle yapmış, Mısır'da İmam Şafiî'nin öğrencileri Muhammed b. Abdülhakem ve Ebû İbrâhim el-Müzenî ile geçirdiği uzun mesai boyunca onlardan Şafiî fıkhını öğrenmiştir. İbnü'l-Faradî onun Şafiî mezhebine

[326] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 336-337; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: IV, s. 421-42; Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi," s. 65.
[327] Rahmi Er, "Ebû Züeyb el-Hüzelî," **DİA**, C: X, s. 272.
[328] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: IV, s. 446-448.

meylettiğini, fıkıhta taklidi terk ederek delil yöntemini benimsediğini nakleder. Şafiî mezhebine olan ilgisinde babasının önemli bir katkısı olduğu anlaşılan Kâsım b. Muhammed, babasından kendisine tavsiyede bulunmasını istediğinde babası ona şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Allah'ın kitabını ihmal etme, her gün ondan bir cüz oku ve bunu bir ödev bilinciyle yap. Fıkıh ilminden de nasibin olsun istiyorsan İmam Şafiî'nin görüşlerine itibar et. Çünkü ben hatası en az olan kişi olarak onu görüyorum."[329]

Kâsım b. Muhammed babasının tavsiyesi ve talebelik yaptığı Şafiî fukahanın da etkisiyle Şafiî fıkhında o derece önemli bir isim haline gelmiştir ki İmam Şafiî'nin en önde gelen öğrencilerinden Muhammed b. Abdülhakem, Endülüs'e dönmek istemesi sebebiyle onu kınamış, "Yanımızda kal, eğer burada kalırsan bize başkanlık edersin, insanların sana ihtiyacı var." diyerek onu Mısır'da kalması için ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Muhammed b. Kâsım "Vatan lazım!" diyerek Endülüs'e geri dönmeyi tercih etmiştir. Muhammed b. Kâsım bir Şafiî âlim olarak Endülüs'e dönse de, Endülüs'te karşılaştığı muhalefet sebebiyle Mâlikî mezhebine göre fetva vermek durumunda kalmıştır. Ne var ki Mâlikî mezhebine göre fetva vererek tepkileri bertaraf edememiş bu sefer Şafiî fıkhını benimsediği halde Mâlikî fıkhına göre fetva vermesi ikinci bir tepkiye sebep olmuştur. Endülüs'ün önde gelen Mâlikî fakihlerinden Ahmed b. Hâlid b. Yezid (ö. 322/933-934) onu "İnsanlara inanmadığın şeyle fetva veriyorsun, bu doğru değil!" diyerek eleştirmiştir. Kâsım b. Muhammed'in bu tepkiye verdiği cevap içerisinde bulunduğu ikilemi ve Mâlikî fukahanın farklı görüş ve düşüncelere kapı aralamayan mutlak otoritesini göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir: "İnsanlar bana ülkede yürürlükte olan Mâlikî mezhebi hakkında soru soruyorlar, bu mezhebi biliyorum ve insanlara ona göre cevap veriyorum. Benim kendi mezhebim hakkında sorduklarında ise onlara bundan haber veriyorum."[330]

III/IX. yüzyıldan zikredebileceğimiz diğer bir isim Saîd b. Osman el-A'nâkî (ö. 305/917-918)'dir. Endülüs'te Muhammed b. Vaddâh ve Muhammed b. Abdüsselâm

[329] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 457.
[330] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: IV, s. 446-448; Maribel Fierro, "Proto-Malikis, Malikis and Reformed Malikis," **The Islamic School of Law**, Ed. by. Peri Bearman, Rudolph Peters, Frank E. Vogel**,** Cambridge, 2005, s. 71.

el-Huşenî gibi önde gelen muhaddislerden ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, orada elde ettiği geniş ilmî birikim ile Endülüs'e dönmüştür. O, hadislerin illetleri ve rical konusundaki bilgisi sebebiyle Endülüslü muhaddislerin kendisine danıştıkları önemli bir isim haline gelmiştir. Muhammed b. Vaddâh hadislerdeki kelime ve isimlerin zabtı konusunda ondan faydalanmış, Ahmed b. Hâlid ve Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ondan rivayette bulunmuştur. Saîd b. Osman, Mâlikî fukaha arasında yer almakla birlikte fıkıh ilminden ziyade hadis ilminde ön plana çıkmıştır.[331]

IV/X. yüzyıla gelindiğinde muhaddis-fakih âlimlerin sayısı giderek artmakla birlikte Mâlikî fukahanın ehl-i hadise olan tepkisinin devam ettiği görülmektedir. İbnü'l-Cebbâb olarak tanınan Ahmed b. Hâlid b. Yezîd (ö. 322/933-934), Ahmed b. Bakî b. Mahled (ö. 324/935-936) ve Kâsım b. Asbağ (ö. 340/951-952), IV/X. yüzyılın önemli muhaddisleri arasındadır. Ahmed b. Hâlid, Kurtuba'da Muhammed b. Vaddâh ve Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî gibi muhaddislerden ilim elde ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, Afrika, Mısır, Mekke ve Yemen'de hadis ve fıkıh âlimlerinden istifade etmiştir. Büyük bir ilim elde ederek Endülüs'e dönen Ahmed b. Hâlid fıkıh ve hadis alanında döneminin imamı kabul edilmiştir.[332] İbn Abdülber "Endülüs'te Kâsım b. Muhammed b. Seyyâr ve Ahmed b. Hâlid'den daha fakih bir kimse görmedim." diyerek onun fıkıh ilmindeki üstünlüğüne işaret etmiştir.[333]

Endülüs'ün "kâdılkudât"ı olarak bilinen Ahmed b. Bakî b. Mahled de Mâlikî fukahanın önde gelen isimlerinden biridir. Ubeydullah b. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile aynı dönemde şura meclisinde yer almış, on yıl boyunca Kurtuba kadısı olarak görev yapmıştır. III. Abdurrahman tarafından övgüye mazhar olmuş önemli bir fakih olan Ahmed b. Bakî b. Mahled aynı zamanda hadis ilminde de temayüz etmiştir.[334] Kâsım b. Asbağ ise Endülüs'ün tartışmasız en önemli muhaddislerinden biridir. O da Bakî b. Mahled, Muhammed b. Vaddâh ve Muhammed b. Abdüsselâm el-

[331] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-Medârik**, C: V, s. 169-170.
[332] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 72-73; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: V, s. 174-178.
[333] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: V, s. 174-178.
[334] Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 172; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: V, s. 200-210; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C: XXIV, s. 141-142.

Huşenî'den hadis ilmini tahsil ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmış, Kayrevan, Mısır, Mekke ve Irak'ta elde ettiği geniş fıkıh ve hadis birikimi ile Endülüs'e dönmüştür. Halife III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem onun ilim meclislerinde yer almıştır.[335]

Ahmed b. Bişr b. Muhammed (ö. 327/938-939) ve Hasan b. Sa'd b. İdrîs el-Kurtubî de Mâlikî fukahanın tepkisine maruz kalan diğer muhaddislerdir. Ahmed b. Bişr, Muhammed b. Vaddâh ve Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî gibi önemli muhaddislere talebelik yapmış hadis ilminde önemli bir birikim elde etmiştir. Kâdî İyâz, Malikî fıkhında derinleşmiş olmakla birlikte Şafiî mezhebinin görüşlerini benimseyen Ahmed b. Bişr'in fetva verirken: "İmam Mâlik'in mezhebinin görüşü bu, benim görüşüm ise bu." diyerek Şafiî mezhebine göre fetva verdiğini nakletmektedir.[336] Hasan b. Sa'd ise Bakî b. Mahled'in en tanınmış öğrencilerinden olup onun kitaplarının yayılmasını sağlayan muhaddistir.[337] Doğu'ya yaptığı rihlede Mekke, San'a ve Mısır'da dönemin önde gelen muhaddislerine öğrencilik yapmıştır. Mısır'da İmam Şafiî'nin öğrencilerinden mezhebin görüşlerini öğrenen ve Şafiî mezhebini benimseyen Hasan b. Sa'd Endülüs'te şûra meclisinde görev alsa da mecliste fetvaların Mâlikî mezhebine göre verildiğini görünce görevini bırakarak evine çekilmiştir.[338]

IV/X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde hadis ilmine olan ilginin giderek artması ile birlikte fıkıh ilminden ziyade hadis ilmindeki birikimi ile ön plana çıkan âlimler dikkat çekmektedir. Örneğin; İsmâil b. İshâk b. İbrâhim el-Kaysî (ö. 384/994-995) bu isimlerden biridir. O, Kâsım b. Asbağ, İbn Ebû Düleym ve Ahmed b. Duhaym'a öğrencilik yapmış, fıkıh ve hadis âlimi olarak tanınmakla birlikte hadis ilmiyle daha çok meşhur olmuştur. Vaktinin çoğunu hadis tasnifi ile geçiren İsmâil b. İshâk, fetva verirken hadislerden elde ettiği çıkarımları esas almıştır.[339]

Ehl-i reyin ehl-i hadise olan tepkisi giderek azalsa da bu tepkinin tam anlamıyla bertaraf edildiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Örneğin,

---

[335] Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: V, s. 180-183.
[336] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 75; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis,** s.173; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: V, s. 210.
[337] M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled," **DİA**; C: IV, s. 541-542.
[338] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 165-166.
[339] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs,** C: I, s. 118-119; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VI, s. 298-299.

Endülüs'ün önemli muhaddislerinden olan Ebu Muhammed el-Asîlî (ö. 371/981-982), Doğu'ya yaptığı geniş rihle sayesinde birçok İslam beldesinde hem fukahadan hem de ehl-i hadîsten ilim elde etme imkânı bulmuş, Endülüs'te hadis ricali ve hadis tenkidi alanındaki ilmi sebebiyle dönemin ilim talebelerinin halkasına katıldığı önemli bir isim haline gelmiştir. Fakat o da hadis ilmine olan ilgisi sebebiyle Malikî fukahânın tepkisinden kurtulamamıştır. Kâdî İyâz'ın aktardığı şu bilgi tepkinin hala devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir: Ebu'l-Velîd dedi ki: "Kayrevan'a girdiğimde Ebû Muhammed b. Ebû Zeyd'in yanına gittim. "Ne istiyorsun?" diye sordu. "Sizden rivayette bulunmak istiyorum." dedim. "Sizin beldenizde Asîlî yok mu?" diye sorunca "Evet, var." dedim. "İlmi bırakıp buraya gelmişsin." dedi ve Endülüs halkının ona olan muamelesini sordu. Ona zulmettiklerini söylemem üzerine: "Asîlî'nin getirdiklerini anlayamamışlar." diye cevap verdi."[340]

Asîlî'nin Kurtuba'da Mâlikî fukaha arasında otorite olan ve şura meclisinin başkanlığını yürüten Kurtuba kadısı İbn Zerb Ebû Bekir Muhammed b. Yebkâ (ö. 381/991-992) ile aralarında yaşanan çekişme ve rekabet de Ebu'l-Velîd'in aktardığı bu anektodu destekler niteliktedir. İbn Zerb, Kurtuba'da Mâlikî fukaha arasında otorite bir isim olup şura meclisinin başkanlığını yürütmektedir. Asîlî'nin taklide dayalı fıkıh anlayışını terk edip delile dayalı fıkıh anlayışını benimsemesi, bununla birlikte hadis ilmine yönelmesi İbn Zerb lakabıyla meşhur Ebû Bekir Muhammed b. Yebkâ'yı' rahatsız etmiş ve aralarında büyük bir çekişme başlamıştır. Halife II. Hakem'in veziri İbn Ebî Âmir bu çekişmeye bir çözüm bulmak amacıyla ikisini ayırarak Asîlî'yi Serakusta valiliğine tayin etmiştir. Asîlî ve İbn Zerb arasındaki bu çekişmenin İbn Zerb'in vefatına kadar devam ettiği görülmektedir. İbn Zerb'in vefatından sonra Asîlî'yi tekrar yakınında görmek isteyen İbn Ebû Âmir, onu Kurtuba'ya çağırarak İbn Zerb'in yerine şura meclisi başkanlığıyla görevlendirmiştir.[341]

Bütün bu bilgiler göstermektedir ki; Endülüslü muhaddislerin rihleleri, İslâm coğrafyasındaki hadis âlimlerinin ilmî birikimlerini ve bu âlimlerin Kütüb-i sitte

[340] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 334-335; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 140.
[341] İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 126-127; Kâdî İyâz, **Tertîbü'l-medârik**, C: VII, s. 142.

başta olmak üzere te'lif ettikleri farklı hadis eserlerinin Endülüs'e girişini sağlaması açısından Endülüs'teki hadis ekolünün oluşmasında başat bir rol üstlenmiştir. Ayrıca III/IX. yüzyılın sonlarında başlayıp IV/X. yüzyılda artarak devam eden rihleler, Endülüs'teki hâkim yapıyı oluşturan Malikî fakihler ile ehl-i hadis arasında meydana gelen çekişmenin azalmasını ve ehl-i reyin ehl-i hadise yakınlaşmasını sağlayarak Endülüs'teki hadis-rey dengesinin kurulmasına önemli bir katkı sunmuştur.

SONUÇ

Kuzey Afrika'nın fethinin ardından İber Yarımadası topraklarını fethedip bu bölgeye Endülüs adını veren Müslümanlar, yaklaşık sekiz asır boyunca geliştirdikleri medeniyet ile İslâm'ın batıdaki temsilcisi olmuşlardır. Endülüs medeniyetinin inkişâfında müsbet ilimlerde kaydedilen gelişmelerin yanı sıra genelde İslâmî ilimler, özelde hadis ilminin etkisinin büyük olduğu görülmektedir.

Hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısında Endülüs'e giren hadis, Endülüslü hadis öğrencilerinin ilmin ana merkezi olan Doğu İslâm dünyasına yaptıkları rihleler neticesinde gelişim göstermiş ve hadis ilmi kısa süre içerisinde Endülüs'te ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Endülüslü muhaddislerin hicrî ikinci yüzyılda başlayıp III/IX. ve IV/X. yüzyıllarda artarak devam eden rihleleri sayesinde Doğu'nun sahip olduğu hadis birikimi Endülüs'e taşınmış, elde edilen bu birikim Endülüslü muhaddisler tarafından işlenerek hadis alanında özgün eserler te'lif edilmeye başlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında rihlelerin, Endülüs'teki hadis ilminin doğuşu ve gelişimindeki kurucu unsurlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Yaptığımız çalışma neticesinde Endülüslü muhaddislerin rihlelerinin hicrî ikinci yüzyılda başladığı görülmektedir. Bu yüzyılda gerçekleştirilen ilk rihleler genellikle Medine merkezli rihleler olup İmam Mâlik ile görüşmek ve ondan Muvatta'ı dinlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. III/IX. yüzyıldan itibaren ise Endülüslü muhaddisler rihle coğrafyasını genişletmiş ve Bakî b. Mahled ve Muhammed b. Vaddah gibi önemli isimlerin rihlelerinde olduğu gibi Irak bölgesini içine alan geniş kapsamlı rihleler gerçekleştirmişlerdir. IV/X. yüzyılın ise Endülüs'ten Doğu'ya yapılan rihleler açısından zirve bir dönem olduğu görülmektedir. IV/X. yüzyılda yaşanan bu yoğun rihle faaliyetinde dönemin halifelerinin büyük etkisi vardır. İlme olan ilgileri ile tanınan ve kendilerinin de bizzat ilimle iştigal ettikleri bilinen halife III. Abdurrahman ve II. Hakem'in, genelde ilim adamlarına ve özelde muhaddislere sağladıkları destek ilmî alanda büyük bir canlanmaya vesile olmuştur. Doğu'dan Endülüs'e gerçekleştirilen az sayıdaki rihlenin özellikle II. Hakem döneminde gerçekleştirilmesi de bu hususu destekler niteliktedir.

Endülüslü muhaddislerin Doğu'ya rihle yapmadan önce Endülüs içerisinde rihle yaptıkları ve dönemin önde gelen isimlerinden ilim elde ettikleri görülmektedir. Kurtuba, Endülüs'ün idâri merkezi olmasının yanı sıra ilmî başkent olması sebebiyle Endülüs içerisindeki en önemli rihle merkezidir. Özellikle taşra bölgesindeki Endülüslüler, Kurtuba'ya rihle yaparak Bakî b. Mahled, Muhammed b. Vaddah, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Kâsım b. Asbağ gibi isimlerden hadis ilmini tahsil ettikten sonra Doğu'ya rihle yapmışlardır. Kurtuba'dan sonra İşbîliye, Tuleytula, İlbîre ve Sarakusta, Endülüs içerisinde rihle yapılan diğer merkezlerdir.

Endülüslülerin dışarıya yaptıkları rihlelerde ise en çok tercih ettikleri merkezlerin Mekke, Mısır, Irak ve Kayrevan olduğu görülmektedir. Bu bölgelerin tercih edilmesinde coğrafi konum, siyasal yapı ve ilmî faaliyetlerin zenginliği gibi farklı unsurlar etkili olmuştur. Mekke, hac vazifesinin yerine getirildiği topraklar olması ve hac mevsiminde dünyanın farklı bölgelerinden pek çok âlimin buluştuğu mekân olması sebebiyle Endülüslülerin rihle yaparken ilk sırada tercih ettikleri merkez olmuştur.

Kayrevan ve Mısır'ın Endülüslülerin en çok rihle yaptıkları merkezler olmasında ise coğrafî konumları etkili olmuştur. Endülüs'ten daha önce fethedilen ve ilmî faaliyetlerin Endülüs'e göre daha erken bir tarihte başladığı Kayrevan, Kuzey Afrika'nın önemli ilim merkezlerinden olmasının yanı sıra coğrafî olarak Endülüs'e en yakın merkezdir. Bu sebeple Endülüs'ten Doğu'ya giden muhaddisler, Kayrevan'a uğrayıp buradaki ilmî faaliyetlerinin ardından yolculuklarına devam etmişlerdir. Benzer şekilde Mısır, Endülüslülerin rihle güzergâhında yer alması sebebiyle en çok uğranılan bölgelerden biridir. Doğu ile Endülüs arasında bir köprü vazifesi gören Mısır, Endülüslülerin Doğu'ya giriş kapısı olmuştur.

Başta Bağdat olmak üzere Irak bölgesi de Endülüslülerin en çok rihle yaptıkları merkezler arasındadır. Abbasi Devleti'nin başkenti olan Bağdat dönemin ilmî başkenti olup İslâm coğrafyasının pek çok bölgesinden rihle yapılan bir merkez konumundadır. Her ne kadar Endülüs Emevî Devleti ile Abbasî Devleti arasında siyasî bir düşmanlık bulunsa da bu durum iki devlet arasındaki ilmî irtibata engel

olmamış, Endülüslü hadis öğrencileri Iraklı muhaddislerden istifade etmek üzere Irak bölgesine rihle yapmışlardır.

Endülüslü muhaddisler rihlelerini genellikle yirmili ve otuzlu yaşlarda gerçekleştirmişler ve rihlelerinde onlara baba, kardeş gibi aile bireyleri veya arkadaşları eşlik etmiştir. Rihle masraflarını ticaret yoluyla kendileri karşılayan muhaddisler olduğu gibi arkadaş veya hoca desteği ile rihle yapanlar da olmuştur. İlim yolcularının konaklama ihtiyacının ise yollardaki ribatlar, şehirdeki hanlar veya evini öğrencilere açan âlimler tarafından karşılandığı görülmektedir.

Endülüs'ten Doğu'ya gerçekleştirilen rihleler belli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Zira Endülüs ilmin ana topraklarına oldukça uzak bir mesafede yer almaktadır. Deniz yolculuğunda geminin batma ihtimali, kara yolculuğunda yankesicilerin saldırısına maruz kalma tehlikesi, yürüyerek yapılan yolculuklarda çok uzun bir mesafeyi yüyüyerek kat etmenin zorluğu gibi maddî zorlukların yanı sıra vatan hasreti ve sevdiklerinden ayrılma gibi manevi zorluklar da rihlede karşılaşılan zorluklardandır. Bu sebeple rihle, Endülüslü ravilerin genellikle hayatlarında bir defa yaptıkları bir faaliyet olmuştur. İki defa rihle yapan muhaddisler olsa da bu nadir rastlanan bir durumdur.

Rihlelerin Endülüs hadis ekolünün oluşumunda da önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Nitekim Endülüslü muhaddisler yaptıkları geniş rihle faaliyeti neticesinde başta Kütüb-i Sitte olmak üzere Doğu'da te'lif edilen pek çok hadis eserini Endülüs'e getirmişlerdir. Getirilen bu hadis eserleri Endülüs'teki hâkim yapı olan Mâliki fakihler tarafından tepkiyle karşılansa da, devam eden rihleler ve halifelerin ehl-i hadise sağladığı destek neticesinde tepkiler azalmış ve IV/X. yüzyıldan itibaren ehl-i rey ve ehl-i hadis arasında bir yakınlaşma meydana gelmiştir.

Yaptığımız çalışma hicrî ilk dört asırdaki rihleleri incelemekte olup Endülüslü muhaddislerin rihleleri hakkındaki çalışmalar için bir başlangıç niteliğinde değerlendirilebilir. Diğer yüzyılları da incelemek suretiyle daha kapsamlı şekilde yapılacak çalışmalar, Endülüs ve Doğu İslâm dünyası arasında sağlanan ilmî alışverişin niteliği konusunda şüphesiz daha ayrıntılı bilgiler sunacaktır.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Cumhur Ersin: "XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat," **Yayımlanmamış doktora tezi,** İÜSBE, 2016.

"Endülüslü Bir Muhaddisin İlim Dünyası: İbn Hayr el-İşbîlî ve Fehrese'si," **Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, C: XII, sy. 1, 2015, s. 35-54.

Ahmed, Ali: **el-Endelüsiyyûn ve'l-Meğaribe fî Bilâdi'ş-Şam**, Dımaşk, Dâru Tlasdar, 1989.

Akiş, İbrâhim Ali: **et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, Amman, Dâru Ammar, 1986.

Avcı, Câsim: "Sugûr," **DİA**, C: XXXVII, s. 473-474.

Avila Navarro, Maria Luísa: "The Search for Knowledge: Andalusi Scholars and Their Travels to the Islamic East," **Medieval Prosopography: History and Collective Biography. Special Issue: Arab-Islamic Medieval Culture,** sy. 23, 2002, 125-140.

Azzûz, Muhammed: **Ulemâu'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî Mecâlis'l-Hâfız Ebû Tâhir es-Silefî bi'l-İskenderiyye**, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2011.

el-Muhaddisûne'l-Megâribe fî Dımaşk, Dârülbeyza, Merkezü't-Türâsi's-Sekâfî el-Mağribî, Beyrut, Dârü İbn Hazm, 2010.

el-Bağdâdî, Hatîb: **er-Rihle fî talebi'l-hadis**, Thk. Nureddin Itr, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975.

Bozkurt, Nebi: "Medrese," **DİA,** C: XVIII, s. 323-327.

Çavuşoğlu, Ali Hakan: "Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî," **DİA**, C: XLIII, s. 267-269.

"Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi," **İslamiyât Dergisi**, sy. 3, 2004, s. 59-74.

Delgado, Jorge Lirola: "Müsta'rib," **DİA,** C: XXXII, s. 123-124.

Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed el-Endelüsî: **Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs,** I-V, Thk. İbrâhim el-Ebyârî, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısrî, Beyrut, Darü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1989.

Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî: **Tabakâtu ulemâi İfrikıyye**, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, t.y.

Ebû Ğudde, Abdülfettah: **İlim Yolunda**, Çev. R. Orhan Özel, Semih Yolaçan, İstanbul, Erkam Yayınları, 2011.

Efendioğlu, Mehmet: "el-Musannef," **DİA**, C: XXXI, s. 237-238.

Fierro, Maribel[342]: "Hadis'in Endülüs'e Girişi," Çev. Ramazan Özmen, **Marife Dini Araştırmalar Dergisi,** sy. 2, 2006, s. 211-233.

"Proto-Malikis, Malikis and Reformed Malikis," **The Islamic School of Law,** Ed. by. Peri Bearman, Rudolph Peters, Frank E. Vogel Cambridge, 2005, s. 57-76.

Gellens, Sam Isaac: "The external perspective: Talab al-ʿIlm, the Spanish ʿulamā' and Egypt," **In Scholars and travellers: the social history of early muslim Egypt: 218-487/ 833-1094, Ann Arbor, Michigan, University Microfilms International**, 1992, s. 40-56.

[342] "Hadisin Endülüs'e Girişi" adlı makalede yazarın ismi Isabel Fierro olarak kaydedilmiştir.

Güler, Zekeriya: "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm," **İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikîsi Dergisi**, C:VII, sy. 14, 2009, s. 155-171.

Hamîdâtû, Mustafa Muhammed: **Medresetü'l-hadis fi'l-Endelüs**, I-II, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2007.

Hatiboğlu, İbrahîm: "Rihle," **DİA**, C: XXXV, s. 106-108.

Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah el-Meyurkî el-Ezdî: **Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

el-Huseysin, Abdülhâdî Ahmed: "Mağrib ve Endülüs'e Hadis'in Girişi," Çev. Murat Gökalp**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** C: X, sy. 1, 2005, s. 107-138.

Huşenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris b. Esed el-Kayrevânî: **Ahbârü'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn**, Thk. Luıs Molına, Marıa Luısa Avıla, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Instituto de Cooperacion Con el-Mundo Arabe, 1992.

Kudâtu Kurtuba, Thk. İbrahim el-Ebyârî, 2. bs., Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, Beyrut, Darü'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1989.

İnân, Muhammed Abdullah: **Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs,** I-VI**,** Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1997.

İbn Abdülber Nemerî, Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubî: **el-İntika' fî fezâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ,** Beyrut, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1997.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî: **Fihrisu İbn Atıyye**, 2. bs., Thk. Muhammed Ebü'l-Efcân, Muhammed ez-Zâhî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.

İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ûd: **Kitâbü's-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs**, I-II, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf: **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, I-II, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Ebû Bekr: **et-Tekmile li Kitâbi's-Sıla**, I-IV, Thk. Abdüsselam el-Hirâs, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1995.

İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer İşbilî: **Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî,** Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

İbn Hayyân, Ebû Mervan Hayyân b. Halef b. Hüseyin el-Ümevi: **el-Muktebes fî târihi'l-Endelüs**, Thk. Mahmûd Ali Mekkî, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî,1973.

İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merraküşî: **el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, I-IV, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmud Beşşâr Avvâd, Tunus, Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemâleddin Ali b. Yûsuf b. İbrâhim: **İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât**, Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986.

İbnü'l-Kutıyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdülazîz: **Târîhu İftitâhi'l-Endelüs**, Thk. İbrahim el-Ebyârî, Kahire, Dârü'l-Kitâbü'l-Mısrî, 1982.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî: **Ulûmü'l-hadîs**, Thk. Nureddin Itr, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1986.

İsa, Muhammed Abdülhamid: **Târihü't-ta'lîm fi'l-Endelüs**, Kahire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1982.

Kuzudişli, Bekir: **Hadis Tarihi**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2017.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahzubî: **Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, I-VIII, Thk. Abdülkâdir Sahrâvî, Muhammed b. Şerîf, Saîd Ahmed A'râb, Rabad, Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982.

Kandemir, M. Yaşar: "Bakî b. Mahled," **DİA**, C: IV, s. 541-542.

"Kütüb-i Sitte," **DİA**, C: XXVII, s. 6-8.

"el-Câmiu's-Sahîh," **DİA**, C: VII, s. 114-123.

Karaoğlan, Arslan: "Endülüs Tefsir Mirasına Panoramik Bir Bakış," **Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5, 2017, s. 5-35.

el-Karnî, Ahmed b. Ali: **Medresetü'l-hadîs fî Kurtuba mine'l-Fethi ilâ Sükûti'l-Hilâfe**, Riyad, Mektebetü Dari'l-Minhâc, 2012.

el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr: **et-Tekmile li-kitâbi's-sıla,** I-IV, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1995.

Kurt, Ali Vasfi: **Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1998.

Kılıçer, M. Esat: "Ehl-i Re'y," **DİA**, C: X, s. 520-524.

Makkarî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed: **Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb**, I-VIII, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sadr,1968.

Nedve İlmiyye Devliyye: **Mevkıü'l-Kayrevan fi's-sekâfeti'l-İslâmiyye min Târihi't-Te'sîs ile'l-Yevm (ed-Din ve'l-Edeb)**, Kayrevan, Vizâretü't-Ta'lîmi'l-Âli ve'l-Buhûsi'l-İlmî Câmiatü'z-Zeytûne Merkezü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye bi'l-Kayrevan, 2010.

Nazlıgül, Habil: "Sebep ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rıhle fî Talebi'l-Hadis)," **Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C: VI, sy. 11, 2013, s. 13-37.

Özaydın, Abdülaziz: "Bağdat," **DİA**, C: IV, s. 437-441.

Özdemir, Mehmet: **Endülüs Müslümanları: Siyasi Tarih**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Endülüs Müslümanları: Kültür ve Medeniyet, 3.bs., Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

"Müvelledûn," **DİA,** C: XXXII, s. 228-229.

Özen, Şükrü: "Müzenî," **DİA**, C: XXXII, s. 246-250.

Özkuyumcu, Nadir: "Kayrevan," **DİA**, C: XXV, s. 88-90.

Öztoprak, Mustafa: "Endülüs Hadisçiliğinde Sahihayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması," **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** sy. 34, 2013, s. 114-115.

"Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları," **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, sy. 2, 2012, s. 184-197.

Polat, Selahaddin: İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs'te Hadis İlmi," **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü**, sy. 17, 1994, s. 163-186.

Raısuddin, Abu Nayeem Md: "Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Endülüs'teki Hadis Çalışmalarına Katkısı," Çev. Murat Gökalp, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C:VII, sy. 21, 2005, s. 323-329.

Robson, James: "Sünen-i Ebû Dâvud Nüshalarının Rivâyeti", Çev. Talât Koçyiğit, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: V, sy. 1-4, 1956, s. 173-182.

"Sünen-i Nesâî Nüshalarının Rivâyeti," Çev. Musa Erkaya, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: XIX, sy. 1, 2014, s. 189-215.

Seyyid, Eymen Fuâd: "İskenderiye," **DİA**, C: XXII, s. 576-580.

Şevâlî, Azzûz-Rûşî, el-Hâdî: **Tabakâtü'l-muhaddisîn bi'l-Kayrevan**, Tunus, Dâru Sahnûn, 2014.

Şevât, el-Hüseyin b. Muhammed: **Medresetü'l-hadis fi'l-Kayrevan,** I-II, Riyad, ed-Dârü'l-Âlemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1991.

Şeyban, Lütfi: "İbnü'l-Faradî'nin Târîhu Ulemâi'l-Endelüs'üne Göre İdari ve Ticari Hayatta Yer Alan Endülüslü Âlimler," **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 13, 2006, s. 219-236.

Taneri, Aydın: "Hâcib," **DİA**, C: XIV, s. 508-511.

Tâzî, Abdülhâdî: **Rihletü'r-rihlâti Mekke fî mie rihle Mağribiyye ve rihle**, Riyad, Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2005.

Touatı, Houarı: **Ortaçağda İslam ve Seyahat**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Tülücü, Süleyman: "Asmaî," **DİA**, C: III, s. 499-500.

Yıldız, Hakkı Dursun: "Abbasiler," **DİA**, C: I, s. 31-48.

Yiğit, İsmail: "Ribat," **DİA**, C: XXXV, s. 76-79.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed: **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-III, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1996.

Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm, I-XV, Thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

http://islamicartandarchitecture.blogspot.com/2011/11/abbasid-architecture.html

http://www.tariharsivi.org/icerik/2321/index.php?yazar=285

http://kesfetmeyebak.com/endulus/

EKLER

EK 1: Endülüs Emevi Devleti Siyasi Haritası

Kaynak: http://kesfetmeyebak.com/endulus/ (erişim tarihi: 10.03.2019)

EK 2: Hicrî İlk Dört Asırda Endülüs'ten Doğu'ya Rihle Yapan Muhaddisler, Vefat Tarihleri ve Rihle Yaptıkları Bölgeler

	İsim	Vefat Tarihi	Kayrevan	Mısır	Hicaz	Irak	Bilâdüşşâm	Yemen	Horasan	Kaynak
1.	Saîd b. Ebû Hind	138-171/755-787 arası			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 224-225.
2.	Gâzî b. Kays	199/814-815			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 443.
3.	Hasan b. Abdüsselâm	Yaklaşık 200/815-816			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 172; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 280.
4.	Hafs b. Abdüsselâm	Yaklaşık 200/815-816			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 174-175; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s.

5.	Muhammed b. Îsâ b. Abdülvâhid	221/835-836		✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 11.
6.	Saîd b. Hasan es-Sâiğ	236/850-851			✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 330.
7.	Müdlic b. Abdülazîz	259/872-873		✓		✓				Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 524.
8.	Baki b. Mahled	276/889-890	✓	✓	✓	✓	✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 143-145.
9.	İbrâhim b. Kâsım b. Hilâl	282/895-896	✓		✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 223.
10.	Abdullah b. Meserre	286/899-900			✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 295-296.
11.	Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî	286/899-900		✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 23-25; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 107-109.

12.	Muhammed b. Vaddâh	287/900	✓	✓	✓	✓	✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 25-27.
13.	İbrahim b. Nasr el-Cühenî	287/900				✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 46.
14.	Yûsuf b. Yahyâ el-Ezdî	288/900-901	✓	✓	✓			✓		İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 249-250.
15.	Ömer b. Yûsuf	290/902-903	✓	✓						Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 441.
16.	Muhammed b. Ebû Huceyre	293/905-906		✓						İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 29; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 80.
17.	Muhammed b. Abdülazîz	293/905-906	✓	✓	✓		✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 29.
18.	Kelîb b. Muhammed	300/912-913'ten önce		✓	✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 492.

19.	İbrâhim b. Musa b. Cemil	300/912-913		✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 47-48.
20.	Kasım b. Sâbit	302/914-915		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 462-463.
21.	Yahyâ b. İshak el-Leysi	303/915-916		✓		✓				Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 552-553.
22.	Mesleme b. Ahmed	304/916-917			✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 520.
23.	Muhammed b. İbrahim b. Hayyûn	305/917-918	✓	✓	✓	✓		✓		İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 38-39.
24.	Muhammed b. Ubeyd el-Cezîrî	305/917-918	✓			✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 40.
25.	Yahyâ b. Asbağ b. Halîl	305/917-918				✓				Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 553.

26.	Ahmed b. Amr b. Mansûr	312/924-925		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 67; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 199.
27.	Hazm b. Vehb	312/924-925		✓						Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 86.
28.	Sâbit b. Hazm	313/925-926		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 154; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 263-264.
29.	Abdullah b. Muhammed b. Huneyn	315/927-928		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 303.
30.	Muhammed b. Ubeyd b. Eyyûb	317/929-930	✓			✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 53-54.
31.	Müntenîl b. Afîf	318/930-931	✓		✓			✓		Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 524-525.

32.	Muhammed b. Futays b. Vâsıl	319/931-932	✓	✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 56-58; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 126-127.
33.	Ahmed b. Hâlid b. Yezîd	322/933-934			✓			✓		İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 72-73; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 176-177.
34.	Muhammed b. Kâsım b. Seyyâr	328/939-940	✓	✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 63-65.
35.	Muhammed b. Mühelhil	328/939-940		✓						Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 136.
36.	Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen	330/941-942		✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 69-71; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 106.

37.	Ahmed b. Ubâde b. Alkade	332/943-944			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 76-77.
38.	Yahyâ b. Mes'ûd	333/944-945			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 236-237.
39.	Ahmed b. Duhaym b. Halîl	338/949-950			✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 78-79.
40.	Muhammed b. Abdullah b. Yahyâ el-Leysî	339/950-951	✓	✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 79-81.
41.	Kâsım b. Asbağ	340/951-952	✓	✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 467-469.
42.	Muhammed b. Abdullah b. Abdülber et-Tücîbî	341/952-953		✓	✓		✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 82-83.

43.	Abdüsselâm b. Yezîd b. Ğıyâs el-Lahmî	350/961-962'den önce		✓				✓		İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 376-377.
44.	Ahmed b. Saîd b. Hazm	350/961-962	✓	✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 88-89.
45.	Mesleme b. el-Kâsım	353/964-965	✓	✓	✓	✓	✓	✓		İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 163-165.
46.	Ömer b. Abdülmelik b. Süleyman	356/966-967		✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 420-421.
47.	Muhammed b. Muâviye b. Abdurrahmân	358/968-969		✓		✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 91-92; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 133-135.
48.	Abdurrahmân b. Îsâ b. Midrac	363/973-974		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 352.

49.	Abdülazîz b. Abdülmelik	365/975-976		✓	✓				✓	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 368-369.
50.	Muhammed b. Battâl	366/976-977		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 101-102.
51.	Muhammed b. İshâk b. Münzir	367/977-978		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 104-105.
52.	Abdurrahmân b. Ubeydullah b. Mûsa	369/979-980		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 353-354.
53.	Ahmed b. Muhammed b. Ma'rûf	372/982-983			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 97.
54.	Ahmed b. İshâk b. Mervân	372/982-983		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 98.
55.	Yahyâ b. Mâlik b. Âiz	375/985-986		✓	✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 240.

56.	Reşîd b. Muhammed	376/986-987		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 209.
57.	Muhârik b. el-Hakem	377/987-988			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 190.
58.	Ahmed b. Avnillah	378/988-989		✓	✓		✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 102; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 593.
59.	Muhammed b. Sâlih el-Meâfirî	378/988-989			✓	✓			✓	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 119-120.
60.	Abdullah b. İsmâil b. Harb	380/990-991	✓	✓		✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 327.
61.	Muhammed b. Ahmed b. Müferric	380/990-991		✓	✓		✓	✓		İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 376-377; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 61-62.

62.	Abdullah b. Muhammed b. Kâsım	383/993-994				✓				Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 365.
63.	Yûsuf b. Muhammed b. Süleyman	383/993-994		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 256-257.
64.	Abdullah b. Muhammed b. Abdülmü'min	390/999-1000	✓	✓		✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 332-333.
65.	Abdûs b. Muhammed	390/999-1000		✓	✓		✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 437-438.
66.	Halef b. Kâsım b. Sehl	393/1002-1003		✓	✓		✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 197-198; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 303-306.
67.	Muhammed b. Yahyâ b. Zekeriyyâ	394/1003-1004		✓	✓		✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 139-141.

68.	Muhammed b. Ahmed el-Kaysî	394/1003-1004		✓	✓		✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 141.
69.	Muhammed b. İsmâil el-Ensârî	394/1003-1004		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 142.
70.	Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali	Yaklaşık 400/1009-1010		✓	✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 186-187.
71.	Muhammed b. Ahmed b. Hallâs	Yaklaşık 400/1009-1010			✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 63.
72.	Ahmed b. Muhamed b. el-Hâc	415/1024-1025		✓			✓			Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 160-161.
73.	Hişâm b. Saîd	430/1038-1039'dan sonra	✓	✓	✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 540-541.
74.	Abdülmelik b. Süleyman	440/1048-1049'dan önce		✓	✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 411.

75.	Mervân b. Muhammed	440/1048-1049'dan önce	✓							Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 506.
76.	Asbağ b. Râşid	440/1048-1049	✓		✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 247.
77.	Abdullah b. el-Velîd	449/1057-1058	✓	✓	✓		✓			Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 381.
78.	İbrahim b. Abdullah b. Meserre	?		✓						İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 49.
79.	Humeyd b. Sevvâbe	?		✓		✓	✓			İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 182-183.
80.	Sumeyl b. İbrahim	?	✓		✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 279.
81.	Abdullah b. Yahyâ el-Kaysî	?			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 291.

82.	Kâsım b. Necebe	?				✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 461.
83.	Kâsım b. Asbağ el-Hacrî	?			✓	✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 465.
84.	Kâsım b. Asâkîr	?			✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 465-466.
85.	Muhammed b. Muhammed b. Vaddâh	?				✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 22.
86.	Mûsâ b. Hârûn	?		✓	✓					İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 187.
87.	Velîd b. Ömer	?				✓				İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 202-203.
88.	Muhammed b. Reşîk	?		✓						Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 86.

89.	Ahmed b. Muhammed b. Sa'dî	?	✓	✓			✓			Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 161-162.
90.	Ahmed b. el-Velîd	?	✓							İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 62-63; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 210.
91.	İsmâil b. Ahmed el-Hicârî	?	✓							Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 228-229.
92.	Halef b. Îsâ b. Saîd	?		✓						Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 301-302.
93.	Seleme b. Saîd	?		✓	✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 341.
94.	Abdurrahmân b. Abdullah	?				✓				Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 395-396.
95.	Îsâ b. Muhammed b. Habîb	?		✓			✓			Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 432.

96.	Mesleme b. Muhammed	?			✓					Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 509.
97.	Yahyâ b. Huccâc	?	✓							Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 554.

EK 2: Hicrî İlk Dört Asırda Dışarıdan Endülüs'e Rihle Yapan Muhaddisler

	İsim	Vefat Tarihi	Memleket	Endülüs'e Giriş Tarihi	Kaynak
1-	Sa'saa b. Sellâm	192/807-808	Bilâdüşşâm	?	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 278; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 350.
2-	Zeyd b. el-Hubbâb	203/818-819	Irak/ Kûfe	?	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 340-341; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 315.
3-	Ahmed b. el-Fadl	349/960-961	İran/ Dînever	341/952-953	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 11-112; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 200.
4-	Ubeydullah b. Ömer	360/970-971	Irak/ Bağdat	347/958-959	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 340-341.
5-	Îsâ b.'Alâ	366/976-977	Kuzey Afrika/ Sebte	317/929-930	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 434.
6-	Hakem b. Muhammed b. Hişâm	370/980-981	Kuzey Afrika/ Kayrevan	Yaklaşık 350/961-962	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 178.
7-	Abdullah b. İbrahim b. Muhammed el-Asîlî	371/981-982	Kuzey Afrika/ Asîle	342/953-954	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 334-335; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 370.
8-	Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bürde	373/983-984	Irak/ Bağdat	361/971-972	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 149.

9-	Hubâşe b. Hasan el-Yahsûbî	374/984-985	Kuzey Afrika/ Kayrevan	?	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 187-188.
10-	Muhammed b. el-Abbâs	376/986-987	Bilâdüşşâm/ Halep	350-366/961-976	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: II, s. 150-151; Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 119.
11-	Muhammed b. Ebû Âmir	393/1002-1003	Kuzey Afrika/ Cezîretü'l-Hadrâ	?	Humeydî, **Cezvetü'l-muktebis**, s. 120-122.
12-	Abdülmelik b. Muhammed el-Makdisî	?	Bilâdüşşâm/ Beytülmakdis	Yaklaşık 360/970-971	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 365.
13-	Ömer b. Vehb el-Gâfikî	?	Kuzey Afrika/ Cezîre	?	İbnü'l-Faradî, **Târîhu ulemâi'l-Endelüs**, C: I, s. 418.